

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги

Наманган муҳандислик – технология институти

«ИЖТИМОИЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАР» кафедраси «FALSAFA
(АХЛОҚШУНОСЛИК, ЕСТЕТИКА, МАНТИҚ)»

фанидан

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН

ЎҚУВ УСЛУБИЙ
ҚЎЛЛАНМА

Наманган 2014

1-мавзу. Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси, мақсади ва вазифалари.

Режа:

1. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот доираси.
2. Ахлоқшуносликнинг вазифалари, унинг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётидаги ўрни.

Таянч атамалар: Ахлоқ, одоб, хулқ, ахлоқнинг таркиби ва функциялари.

АДАБИЁТЛАР:

1. И.А.Каримов. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. “Фидокор” газетаси. 2000 йил, 8 июн.
2. И.А.Каримов. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатлари-энг олий қадрият “Халқ сўзи” газетаси. 2005 йил 8 декабр.
3. Абдулла. Шер. Ахлоқшунослик, Маърузалар матни Т., 2000.
4. Э.У.Умаров, Ф.Б. Загыртдинова. Этика. Учебник для студентов вузов Т.; 2005.

Ахлоқшунослик фалсафий фан бўлиб, у фалсафий фикр тараққиёт жараёнида шаклланиб **эрамиздан авв. IV асрда қадимги Юнонистонда алоҳида илм соҳаси сифатида** ундан ажралиб чиқади. Бу даврда Юнонистонда жамиятни идора қилиш, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ўз ечимини талаб қилувчи долзарб масалалар тарзида кун тартибига кўйила бошлади.

Шу вақтга қадар фалсафанинг олам ва одам ва одам муаммоси умумий тарзда талқин қилиб келинган бўлса, бу даврга келиб мазкур муаммо конкрет йўналишда—жамият ва шахс муносабатлар бирлигида талқин қилишни тақозо эта бошлайди. Ушбу заруриятни теран англаб етган мутафаккирлардан бири **Арастудирки, у ахлоқни ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи, уйғунлаштирувчи энг муҳим омил**

деб ҳисоблайди ва ана шу масала тадқиқи билан махсус шуғулланувчи илм соҳаси зарур деган фикрга келади, ҳамда уни “этика”(юнон *etikos-хулқ*) деб номлайди.

Арасту шу муносабат билан “Никомах этикаси”, Евдомив этикаси”, “Катта этика” каби асарларини ёзадики, унда ахлоқшуносликнинг предмети, вазифалари кўрсатиб берилади, ҳамда ахлоқий мезоний тушунчаларнинг тавсифи берилади. У мазкур илм соҳасининг асосий вазифасини унинг жамият мукамаллигини ва шахс баркамоллигини таъминлашга хизмат қилишдир, деб белгилайди.

Шунга кўра Арасту ахлоқшунослик-(этика)ни фалсафанинг амалий турига киритади. Файласуфнинг ушбу қараш то ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ахлоқшунослик - ахлоқнинг келиб чиқиши, моҳияти ва унинг ижтимоий муносабатлар жараёнида амал қилиш қонуниятлари, тамойилларни ўрганади. Ушбу фан ахлоқни жамият ва шахс маънавий ҳаёти тизимининг асосий унсури сифатида олиб қарайди ва шунга кўра унинг тадқиқот доираси ҳисобланади. Бунда ахлоқ маънавиятнинг барча унсурларини ўзида мужассамлаштирувчи тизим ташкил этувчи ижтимоий ходиса(феномен) тарзида олиб қаралади.

Ахлоқшунослик ўз тадқиқот доирасини асосан **икки йўналишда** ўрганади: **назарий**—баён қилиш, изоҳлаш ва ўргатиш, ўқдириш орқали кўникмалар ҳосил қилдириш. **Биринчи йўналиш** ахлоқий норма, меъёр ва томайилларнинг моҳиятини илмий-фалсафий жиҳатдан талқин, таҳлил қилса, **иккинчи йўналишда** уларнинг **мазмун –талабларини** шахс фаолияти ҳаётнинг мақсад, моҳиятига айлантириш бўйича тадқиқ қилади. Шу йўналиш ахлоқшуносликнинг тарбиявий дидактик-пандномавий характерини белгилайди. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, агар Фарб ахлоқшунослигида биринчи йўналиш устувор бўлган бўлса, Шарқда ахлоқий таълимотлар асосан пандномалар тарзида (масалан, “Калила ва Димна”, “Қобуснома”, “Зарбулмасал”) амал қилган.

Қайд этилган ҳар икки йўналиш бир-бирини тақозо этади ва уларнинг ўзаро бирлиги туфайли ахлоқшунослик том маънодаги амалий фалсафа, инсоннинг ўз-ўзини англаши орқали уни маънавий-ахлоқий комилликка эриштириш вазифасини ўтайди.

Ахлоқ тор маънода муайян жамият тизимида кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турувчи норма, хулқ атвор қоидалари мажмуидир. Бунда мазкур ҳодисанинг моҳияти “одоб”, “хулқ” тушунчаларининг мазмуни муҳокамаси орқали англашилади.

Агар ахлоқ тарихан муайян ижтимоий фикр маҳсули сифатида шаклланган, йўналтирувчилик, тартибга солувчилик табиатига эга бўлган норма, хулқ-атвор қоидалари мажмуи бўлса, одоб ва хулқ кишининг ихтиёр эркинлиги билан уларни ўзлаштириш ва уларга риоя-амал қилишдир.

Дарҳақиқат, инсон ахлоқий меъёр, талабларини билимлар даражасида ўзлаштириб билиб олгандагина уларни ўз фаолиятининг мезоний ўлчовлари сифатида қабул қилади.

Ахлоқ кенг қамровли фалсафий тушунча бўлиб, у тор маънода қўлланилади.

Одоб кишининг индивид сифатида миллий урф-одатлар доирасидаги ахлоқий меъёрларга амал қилиши билан боғлиқ ҳаётий харакатидир. Масалан, саломлашиш, хушмуомалалик, ростгўйлик ва б.

Хулқ—кишининг шахс сифатидаги бошқалар билан бўлган муносабати, хатти-ҳаракати бўлиб, бу унинг оила, маҳалла- куй ва меҳнат жамоасида намоён бўлади.

Одоб ва хулқ ахлоқий талаб, норма ва тамойилларга риоя қилишнинг бошланғич босқичи бўлиб, бу ҳам ижтимоий фикр мезони билан ўлчанмайди. Лекин кишининг одоб ва хулқи унинг маънавиятининг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Ахлоқий норма, талаб ва қоидалар жамият ва шахс муносабатларни уйғунлаштирувчи муҳим омилдир.

Ахлоқ ижтимоий онг шакли сифатида таркибий тузилишига эга бўлиб, уларнинг ўзаро бирлигида муайян вазифа (функция)ларни бажаради.

Ахлоқнинг таркибий қисм(элементлари) - меъёрлар, қадриятлар ва идеаллардир. Меъёр- бу кишилик жамияти юзага келиши, тараққиёти жараёнида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш бошқариш зарурати негизида шаклланган, ва такомиллашиб борган хулқ-атвор талаблари бўлиб, улар ижтимоий фикр, қатъий қоида, мукқадас бурч, урф-одатлар шаклида амал қилади.

Қадриятлар - бу жамият шаклида мукамаллиги ва инсон комиллиги учун аҳамиятли бўлган сифатлардир. Булар: ҳақиқат, адолат, эзгулик, жувонмардлик ва б. Қадриятлар мутлақ ва нисбий турларга ажратилади. Мутлақ қадриятлар умуминсоний қимматга эга бўлиб, замон ва маконда ўзининг сифатини тамойилларини ўзгартирмайди. Масалан, адолат, ҳақиқат, эзгулик. Нисбий қадриятлар миллий характерга эга ва муайян ижтимоий муносабатлар учун аҳамият касб этади.

Ахлоқнинг вазифа (функция)лари - тартибга солувчанлик, билиш ва тарбиявий вазифаларни бажаради.

Ахлоқшунослик қадимдан эстетика билан ўзаро боғлиқ тарзда шаклланиб, ривожланиб келган. Қадимги Юнонистонда **Калокатия(юнон. calog-гўзал, adathos-ахлоқий муккамал)** деб аталадиган таълимот ана шу асосда юзага келган бўлиб, унга кўра, эзгулик, **яхшилик учун нима хизмат қилса, ўша нарса гўзалдир.** Мазкур таълимот ҳозирги пайтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Зотан инсоннинг том маънодаги гўзаллиги унинг ахлоқий фазилатларида, кейингиси эса киши маънавий руҳий олами-ички гўзаллигида намоён бўлади. Ахлоқшунослик ўз тадқиқот доирасини ана шу тамойилдан туриб ўрганади.

Ахлоқшуноликнинг диншунослик билан узвий алоқаси шундаки, ҳар иккала фан вазифалари инсонларни эзгуликка йўналтирувчи, ахлоқий норма, қоида, тамойиларни уларнинг ҳаёти, фаолиятининг мақсад, моҳиятига айлантиришга қаратилгандир.

Ахлоқшунослик айниқса педагогика билан узвий боғлиқда иш кўради. Маълумки, педагогиканинг асосий вазифаси тарбия жараёнини усул, йўллари, воситаларини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш ҳисобланади. Шунинг учун ахлоқ тарбияни мезоний ўлчови сифатида қараладики, бу ахлоқшуносликнинг педагогика учун метадологик аҳамиятини белгилайди.

Ахлоқшунослик ўзининг амалий—тарбиявий, тартибга солувчилик вазифаларини ҳуқуқий қонун қоидалар орқали амалга оширадики, бу унинг ҳуқуқшунослик фани билан алоқада бўлишлигини тақозо этади.

Мазкур фанлар жамият ва шахс мақсад ва манфаатларини уйғунлаштириш масаласи билан шуғуналладиларки, шунга кўра ахлоқни жамоатчилик томонидан қабул қилинган ҳуқуқ эса қонунлаштирилган, амри вожиблаштирилган ахлоқдир. Аслида давлат кишилик жамияти тараққиётининг муайян босқичида ахлоқий норма, талаблар ижтимоий фикр сифатида амал қилиш кучини йўқотгандан сўнг уларни кишиларга мажбурий-амри вожиб тарзида бажартирувчи ташкилот сифатида юзага келади.

Ахлоқнинг пайдо бўлиши масаласини моддиюнчилик-дахрийлик йўналиши бўйича талқин этишда асосан инглиз табиатшуноси **Чарлз Дарвин(1809-1882)** эволюцион назариясига таянадики, унга мувофиқ одам ҳайвонот оламидан узоқ тадрижий тараққиёт натижаси ўлароқ пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ана шу жарённинг маҳсулидир. Дарвиннинг ушбу таълимоти кейинчалик табиатшунослар, файласуфлар томонидан риаожлантирилади. Ана шундайлардан бири рус анархисти, **файласуфи П. А. Кропаткин (1842-1921)дир. У ўзининг “Адолат ва ахлоқийлик” номли асарида ўзаро ёрдам,(взаимопомощь) ҳаққонийлик (справедливость) каби ахлоқий инстинктив ҳиссиётлар ҳайвонот дунёсига хос бўлиб, улар кейинчалик кишилик жамияти тараққиёти жараёнида том маънодаги ахлоқийлик тамойиллари сифатида шаклланади деган дарвинча қарашни баён этади.**¹

¹ Қаранг: П. А. Кропаткин. Справедливость и нравственность. // Этика М., Политиздат, 1991. С.270-271.

Ҳозирги замон илм –фани кашфиётлари моддиюнча даҳрийлик ғоясининг асосизлиги ва олами Яратувчи ибтидо Куч-Худонинг мавжудлигини исботлаб беришга хизмат қилмоқда. Бу ўринда аниқ фанлар соҳасида инқилоб қилган Альберт Эйнштейн (1882-1944) эътирофининг эса олиш характерлидир: “ Мен ўзимнинг нисбийлик назариямни кашф қилганимдан сўнгина Яратувчи куч- Худонинг мавжудлигига ишона бошладим”²

XX асрнинг 60-70 йилларида табиатшунос олимлар – Г. Хакен, И. Пригожин, И. Стенгерслар томонидан илгари сурилган ва оламнинг тузилиши, пайдо бўлиши ҳақидаги мавжуд тасаввурларни ўзгартириб синергетика таълимоти “ йўқдан бор бўлмайди ва бордан йўқ бўлмайди” деган моддиюнча –даҳрийлик ғоясининг пуч эканлигини кўрсатиб беради.

2.мавзу; Ахлоқий тафаккур тараққиётининг асосий босқичлари.

Режа

- 1. Қадимги давр ахлоқий тафаккури;**
- 2. Ўрта асрлар, уйғониш даври ахлоқий таълимотлари тараққиёти**
- 3. Янги давр (XVII-XVIIIасрлар) ахлоқий таълимотлари.**
- 4. Ҳозирги давр (XIX-XX асрлар ахлоқий фикр тараққиёти.**

Илк ахлоқий қарашлар бундан уч ярим минг йиллар илгари юзага келган бўлиб, то бугунги кунга қадар унинг назарий – фалсафий таълимот сифатида шаклланиши қуйидаги давр босқичларида кечади:

Дастлабки ахлоқий қарашлар назарий –фалсафий йўналишда қадимги Шарқ – Шумер, Бобил, Мисрда шакллана бошлаган. Бундан ушбу минтақалардан топилган мих хатлар билан гилтаҳталарда ёзиб қолдирилган маталлар, мақоллар шаклидаги ёдгорликлар гувоҳлик беради.

Шумерликлар ўзларининг эзгулик, ҳақиқат тамойиллари бўлмиш маъбудаларига атаб қўшиқлар мадҳ этилган ва улар кейинчалик алқов-..гимнларча айланган. Ва улар халқнинг ҳамжиҳатликда яшашга, эзгуликка йўналтирувчи ахлоқий норма , қоидалар вазифасини ўтган.

² Ўша жойда.

Қадимги Миср ва Бобилда ахлоққа доир “қарашлар эпос, халқ дostonлари, пандномаларда баён этилганки, уларнинг айримлари бизгача етиб келган. (“Пхотатеп ўғитлари”) , “Хўжайиннинг ўз қули билан ҳаётнинг мазмуни ҳақида суҳбати”, “Гильгамиш” эпоси, “Арфиси қўшиғи” каби битикларда “бахт”, “бурч”, “адолат”, “ҳаётнинг мазмуни” каби ахлоқий мезоний тушунчалар тавсифланадики, ахлоқий меъёрлар хусусида фикр юритилади.

Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур зардуштийлик дини негизида шаклланган бўлиб, унинг асосий ғояси “Авесто” да ўз ифодасини топган. Эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий кураш мазкур ғоянинг асосини ташкил этади. Бунда Ахурамазда эзгулик, Ахримен ёвузлик кучларининг тимсоли сифатида кўрсатилади ва эзгулик худоси мадҳ этилади. Чунки фақат угина кишиларга бахт-саодатга эриштиради, камолат сари етаклайди.

Шунга кўра “Авесто” да илгари сурилган, “эзгу сўз, эзгу фикр ва эзгу амал” ғояси моҳиятан ахлоқий қоида, тамойилларки, булар ҳар бир кишини ана шу ғоя асосида яшашга йўналтиради.

Бу ўринда “Авесто” дан қуйидаги истибоҳни келтириб ўтаемиз: “Яқин кишига меҳрибон бўлиш, муҳтожлик ва хавф—хатар остида қолганда кўмаклашиш, ёвузликка қарши, кишилар бахт-саодати учун фаол курашига шайлик, ҳамма билан аҳил ва тотувликда, ўз маслакдош биродарлари билан дўстлик ва ҳамжиҳатликда яшашга интилиш эзгу амалдир.

Инсон ўз фикр—хаёлида бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим, чунки бундай ҳасадда у киши яхши ниятини йўқотади, бурч ва адолатни унутади ва ножўя ҳаракат қилади.

“Авесто”да инсоннинг ахлоқсизлигини ёвузлик, ёмонликка қўл уруши учун ҳам олдиндан жазо бўлиши ва у дунёда бундай кишиларга бериладиган жазо ҳақида фикр юритилади. Унда келтирилишича, одамзоти ҳаётининг иккинчи даври Зардуштнинг диний ислоҳотлари билан боғлиқ фаолияти бўлиб, у дин ва имон учун беомон курашлар билан характерланади, 3000 йиллик

курашлардан сўнг Зардуштнинг фарзанди бошчилигида дунёда осойишталик ва фаровонлик даври юзага келади. Аҳриман енгилади. Учинчи даврда қиёмат қойим бошланади ва ўликлар тирилиб, Худо хузурига ўз қилмишлари ҳақида ҳисоб бергани боришади. Ҳамма ишлардан воқиф бўлган Худонинг олдига юборилади ва ҳисоб-китоб қилинади. Эзгу амал билан машғул бўлганлар жаннатга киритилади, ёвуз ишлар билан шуғулланганлар жаҳаннам азобига маҳкум бўладилар.

Шуни таъкидлаш керакки, охирзамон, бу дунё жаннат ва дўзах ҳақидаги ғоя биринчи бўлиб зардуштийлик томонидан илгари сурилган бўлиб, бу кейинчалик барча дунёвий динларнинг асосий ғоясига айланади.

Қадимги давр ахлоқий тафаккури Ҳиндистон, Хитой ва Юнонистонда юксак тараққиёт босқичига кўтарилади. Ведачилик, йўга, жайнчилик, буддачилик, локаята деб аталадиган диний-фалсафий оқимлар қадимги Ҳиндистон ахлоқшунослигининг шанлланишида муҳим роль ўйнайди. Булар орасида ведачилик етакчи оқим ҳисобланади. “Ведалар” диний-фалсафий мазмунга эга бўлган муқаддас битиклар бўлиб, уларда қадимги даврда яшаган маънавий ҳаёти, ижтимоий-иқтисодий ривож, ахлоқий қарашлари ҳақида муҳим маълумотларни ўзида мужассамлаштирган.

Ведачилик таълимотига кўра, жамият тўрт табақага-браҳманлар (қоҳинлар), кштарийлар (харбийлар), ва ишчилар (деҳқонлар, косиблар), шчудрийлар (қуллар). Ва ҳар бир табақа муаян даражадаги туғма ахлоққа эгадирлар. Улар ичида қоҳинлар юксак ахлоққа эга бўлиб, ахлоқан қуллар тубан одамлар ҳисобланади.

Йога, жайнчилик ва баддохчилик оқимлари ведачиликдан фарқли равишда ахлоқий фазилатлар туғма бўлмасдан, улар ҳар бир шахснинг ўз-ўзини тарбиялаш, камол топтириш натижасида шаклланади деб тушунтирадилар.

Қайд этилган оқимлар орасида буддачилик етакчи фалсафий-ахлоқий-таълимот бўлиб, у то ҳозирги пайтгача ҳам Ҳиндистон, Хитой, Япония ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчи мавқеини эгаллаб келмоқда.

Буддачилиқнинг асосчиси Сиддхарта Гаутама лақаби Будда-санскритча будда-нурланган милоддан авв. 567-488 й). дирки, у ўз таълимотини ведалар матнлари асосида яратади. Унинг таълимотининг негизини қуйидаги “тўрт олий ҳақиқат” ташкил этади.

1) Бу дунёдаги ҳаёт азоб-уқубатлардан иборат.

2) Бу азоб-уқубатларнинг сабаблари бор.

3) Бу сабабларни англаб олиш ва халос бўлиш мумкин.

4) Азоб-уқубатлардан халос бўлиш, уларни бартараф этиш йўллари бор ва уларни билиб олиш мумкин. Ва бунда ахлоқий меъёр ва тамойилларга қатъий риоя қилишни ана шундай йўлларида бири деб кўрсатилади. Булар: хар бир киши ёмонлик қилишдан, ёлғон гапиришдан, ўғрилиқ қилишдан, хис-туйғуларга ортиқча берилишдан, сақланиш, маст қилувчи ичкиликлардан ўзини тийиш, турмуш ўртоғига хиёнат қилмаслик, зебу зийнатга берилмаслик.

Хитойдаги ахлоқий тафаккур даочилиқ ва конфуцийлик таълимотлари негизида шаклланади. Даочилиқнинг асосчиси Лао-цзи (милоддан аввал. VI-V асрлар) бўлиб, унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари “Дао де цзин” номли асарида баён этилган. Унинг фикрича, борликда “дао” деб аталадиган, унинг уйғунлигини таъминлаб турадиган объектив қонуният амал қилади. Инсон ҳам ана шу қонуниятга бўйсинди. У ана, шу қонуният тамойилларига амал қилган пайтда ахлоқий комилликка йўл тутди, ундаги барча салбий хислатлар, ахлоқсизликлар даоча нисбатан хилоф хатти-ҳаракатларнинг натижасидир.

Конфуцийлик ахлоқий-сиёсий таъминот бўлиб, унинг асосчиси Кун-цзи (Конфуций) – милоддан аввал. 551-479) дир. Унинг ахлоқий қарашлари “Сухбатлар ва мулоҳазалар” (“Лунь юй) китобида афоризм, ҳикматлар шаклида баён этилган

Унинг фикрича инсон тақдирини “Осмон” қонуни белгилайди, одамларнинг табақага бўлиниши, қисматини ўзгартириб бўлмайди. Шу бош кичик каттага, хизматчи хўжайинга бўйсинмоғи, итоат қилмоғи керак. Унинг

укдиришича, “Жен”, “Ли” деб аталадиган самовий ахлоқий-инсонпарварлик қонуниятлари мавжудки, кишилар уларга сўзсиз риоя қилиши зарур.

Ушбу қонуният жамиятда, қуйидаги тамойил бўйича амал қилиниши керак: Император-осмон ўғли, у осмон остидагиларнинг барчасига ота. Демак, подшо-подшо, ота-она, мулозим-мулозим, ўғил-ўғил бўлиши даркор.

Кишилар ушбу қонуниятларни ўрганиб, ўзлаштириб олишлари учун ўзининг жамиятдаги ўрни, мавқеи даражасини ва ўз бурчларини яхши билишлари зарур.

Қадимги давр ахлоқий тафаккури тизимлашган илмий-фалсафий билим соҳаси сифатида Юнонистонда шаклланади.

Бунга Суқрот, Афлотун, Арасту, Демокрит каби мутафаккирлар катта ҳисса қўшадилар.

Демокрий (эрам.аввал.460-370)нинг ахлоқий қарашлари асосида ақл инсоннинг маънавияти, ахлоқнинг негизини ташкил этади ва унинг такомили билан киши бахтга эришиши мумкин, деган ғоя ётади. Унингча донолик (ақллилик) ахлоқий фазилатларни, хусусан, яхши фикрлаш, яхши хулқ-атворни ҳосил қилади.

Суқрот (эрам.аавал. 469-399) ахлоқининг негизининг донишмандлик ташкил этади ва у ўзгармас ва мутлақ табиатига эгадир. Донишмандлик эса ўз-ўзини англашдан бошланади.

Суқрот ҳам Конфуций каби тартибли умумий қонун қоидаларни ахлоқнинг асоси деб ҳисоблайди. Бунингча “нимаики қонуни бўлса, ўша адолатлидир”. Бу ўз даврида Афинадаги мавжуд тузум қонун қоидаларини қаттиқ танқид остига олган ва шунга кўра унга сиёсий айб қилиб ўлимга ҳукм этилади. Унинг шогирдлари Суқротни ўлимдан қутқариб қолиш йўлини таклиф қилганда, бу унга рози бўлмайди ва суд ҳукмига бўйсинишни айтган.

Суқрот фалсафанинг марказида ахлоқ масалалари туради ва бу масалаларнинг қандай тарзда ҳал қилиниши жамият ҳаёти равнақини белгилайди деб ҳисоблайди.

Афлотун (эрамиздан аввалги 347) нинг ахлоқий қарашларининг фалсафий асоси ғоялари ва жон (рух) тўғрисидаги таълимот ташкил этади. Унинг фикрича, бу оламдаги барча нарса ҳодисалар, ғоялар дунёсининг соясидир. Демак, ахлоқ илоҳий асосга эга. Афлотун давлатни бошқариш, сиёсатни амалга оширишда ахлоқнинг тутган ролини ўзининг ана шу қарашларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради. Унинг бу ҳақидаги қарашлари “давлат”, “сиёсат” каби асарларида баён этилган .

Арасту (эрамиздан аввалги 384-322) биринчилардан бўлиб, ахлоқшуносликни мустақил фан сифатида фалсафадан ажратиб, унинг предмети, вазифаларини белгилаб берган мутафаккирдир. Бу мазкур илм соҳасини амалий фалсафа деб таърифлайди ҳамда уни “этика” деб номлайди.

Арасту ихтиёр эркинлигини ахлоқ тизилмасининг асоси таркибий қисми деб кўрсатади. Шунингдек Афлотундан фарқли равишда ахлоқни рухнинг тўғлиқ хусусияти эмас, балки тафаккур билан бевосита ихтиёр эркинлиги натижасида ҳосил қилинадиган фазилати талқин қилади. Арасту инсон ўз маънавий баркамоллигига ўзида ана шунндай фазилатни шакллантириш билан эришади, деб ҳисоблайди. У бу ҳақида шундай деб ёзади: “маънавий баркамол инсон ақл билан фазилат бирлигида амал қиладиган кишидир. Фазилат инсонни қўлга киритган сифатидир”.

2. Ахлоқшуносликнинг вазифалари, унинг жамият ижтимоий – маънавий ҳаётидаги ўрни унинг фалсафий фан эканлиги билан белгиланади. Маълумки, инсон, унинг моҳияти фалсафанинг азалий муаммоларидан бири ҳисобланадики, бунинг тадқиқи ахлоқшуносликнинг алоҳида илм соҳаси сифатида фалсафадан ажралиб чиқишни юзага келтиради.

Ахлоқ инсон моҳияти, унинг борлигининг субстанциявий (жавҳарий) жиҳати бўлиб, homo sapience ни—“ақлли мавжудот”ни қандай қилиб noto motalisus – “ахлоқий мавжудо”га айлантириш энг қадимги даврдан то ҳозиргача ҳам ечимини топмаган муаммо бўлиб келмоқда.

Ахлоқшунослик ўз тадқиқот объектини назарий (баён қилиш; изоҳлаш) ва амалий (дидактик, ..) йўналишларида ўрганадики, унинг вазифалари ҳам

ана шу томонлар билан белгиланади. Назарий йўналишдаги вазифалари: 1) ахлоқни ўзига хос ижтимоий онг шакли, ижтимоий ҳодиса (фенолик) сифатида ўрганиш; 2) унинг бошқа ижтимоий онг шакллари билан ўзаро диалектик бирликда жамият ва шахс маънавий ҳаёти тизимида амал қилиш қонуниятларини очиб бериш; 3) ахлоқий мезоний тушунчалар, меъёр ва тамойилларнинг баҳовий, қадриятли табиатини кўрсатиб бериш; 4) гуманитар-педагогик тавсиялар қоидалар ишлаб чиқиш.

Амалий йўналишдаги вазифалари;

1) Ахлоқий билимларни инсон шахси дунёқараши, эътиқодига айлантириш;

2) Ҳар бир шахс ахлоқий онги ва фаолиятини уйғунлаштириш орқали унинг ахлоқий маданиятини шакллантириш;

3) Ахлоқий тарбияни бошқа тарбия йўналишлари билан узвий алоқадорликда олиб боришни амалга ошириш.

Мавзунини такрорлаш, мустаҳкамлаш ва уни мустақил ўрганиш учун интерактив режимидаги савол ва топшириқлар.

1. Ахлоқнинг келиб чиқиши ҳақида қандай қарашлар мавжуд? Сиз уларнинг қайси бирига қўшиласиз ва бунинг сабабини изоҳлаб беринг.

2. “Ахлоқ”, “одоб”, “хулқ” тушунчалари мазмунини очиб беринг (муҳим белгиларини ажратиб кўрсатинг) ва уларни конкрет мисоллар бўйича изоҳлаб беришга ҳаракат қилинг.

3. Ахлоқшуносликнинг фалсафий фан эканлиги нима билан белгиланади?

4. Ахлоқни объектив характерга эга дейиш мумкинми?

5. Ахлоқдаги умуминсоний ва миллийлик жиҳатларини қандай тушунасиз?

1. Абу Райҳон Беруний. Тарвихалар. “Жавоҳирот китоби”дан. Т. ,”Мерос” ,1991, 22-б.

2. Қаранг: П.А. Кропоткин. Справедливость и нравственность. Этика М. , Политиздат, 1991. с.270-27

2-мавзу: ЎРТА АСРЛАР МУСУЛМОН ШАРҚИ, ЯНГИ ДАВР ВА ҲОЗИРГИ ДАВР ЕВРОПА АХЛОҚШУНОСЛИГИ.

(2 соат).

Режа:

1. Диний-ҳадисий йўналиш ахлоқшунослиги. (Ал-Бухорий, Ат-Термизий).
2. Машшоййўнлик ва тасаввуф ахлоқшунослиги таълимотлари. (Фаробий, Ибн Сино, Ибн Рушд, Ғаззолий, Румий). Темур ва Темурийлар даври ахлоқшунослиги (Навоий, Жомий, Кошифий).
3. Янги давр ва ҳозирги давр Европа ахлоқшунослиги (Валла, Макиавелли, Кант, Шеллинг, Ҳегель, рухий таҳлил, экзистенциячилик, ғайризўравонлик).
4. Туркистон маърифатчи-жадидларининг ахлоқий қарашлари. (Аҳмад Дониш, Абай, - Анбар Отин, Абдулла Авлоний, Фитрат).

Таянч иборалар: Машшоййўнлик, тасаввуф, рухий таҳлил, экзистенциячилик, ғайризўравонлик, жадидчилик, дин, ҳадис.

АДАБИЁТЛАР

1. И.А. Каримов. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. "Фидокор" газетаси. 2000.8 июнь.
2. И.А. Каримов. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т.1994.6-17.б.
3. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т.: 2000. 3-118 - б.
4. Абдулла Шер. Ибрат кўзи." "Соғлом авлод учун" журнали, 1996.7-8, 9-10 сонлар.
5. Ибн Сино. Бахманёр ал-Озарбайжоний билан мунозара."Соғлом авлод учун" журнали, 1996.3-4 сонлар.
6. Н. Комилов. Комил инсон – миллат келажаги. Т., 2001, 3-11-бетлар.
7. Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Т.1994. 159-162-бетлар.

8. Й.Жумабоев. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикр тараққиёти тарихидан. Т.: 1998. 5-21 – бетлар.

Қўшимча адабиётлар

1. Авесто. Аша алқови. Т., 2000.
2. Конфуций. Панд-ўғитлар. «Соғлом авлод учун» Журнали, 1997. 5-
3. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувномаи Султоний, Т., 1994. 7-18 – бетлар.
4. Ф.Ницше. Зардушт таволлоси. «Тафаккур» журнали. 1995. 1-сон.
5. А.Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1993. 3-9-бетлар.
6. Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони Т., 1994, 3-10-бетлар.

Илк ахлоқий қарашлар бундан уч ярим минг йиллар илгари юзага келган бўлиб, то бугунги кунга қадар унинг назарий – фалсафий таълимот сифатида шаклланиши қуйидаги давр босқичларида кечган:

5. Қадимги давр ахлоқий тафаккури;
 6. Ўрта асрлар, уйғониш даври ахлоқий таълимотлари тараққиёти
 7. Янги давр (XVII-XVIIIасрлар) ахлоқий таълимотлари.
- Ҳозирги давр (XIX-XX асрлар ахлоқий фикр тараққиёти.

Дастлабки ахлоқий қарашлар назарий –фалсафий йўналишда қадимги Шарқ – Шумер, Бобил, Мисрда шакллана бошлаган. Бундан ушбу минтақалардан топилган мих хатлар билан гилтаҳталарда ёзиб қолдирилган маталлар, мақоллар шаклидаги ёдгорликлар гувоҳлик беради.

Шумерликлар ўзларининг эзгулик, ҳақиқат тамойиллари бўлмиш маъбудаларига атаб қўшиқлар мадҳ этганлар ва улар кейинчалик алқов-гимнларча айланган. Ва улар халқнинг ҳамжиҳатликда яшашга, эзгуликка йўналтирувчи ахлоқий норма , қоидалар вазифасини ўтган.

Қадимги Миср ва Бобилда ахлоққа доир “қарашлар эпос, халқ дostonлари, пандномаларда баён этилганки, уларнинг айримлари бизгача етиб келган.(“Пхотатеп ўғитлари”) , “Хўжайиннинг ўз қули билан ҳаётнинг мазмуни ҳақида суҳбати”,“Гильгамиш” эпоси,”Арфиси қўшиғи” каби битикларда “бахт”, “бурч”, “адолоат”, “ҳаётнинг мазмуни” каби ахлоқий

мезоний тушунчалар тавсифланадики, ахлоқий меъёрлар хусусида фикр юритилади.

Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур зардуштийлик дини негизида шаклланган бўлиб, унинг асосий ғояси “Авесто” да ўз ифодасини топган. Эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий кураш мазкур ғоянинг асосини ташкил этади. Бунда Ахурамазда эзгулик, Ахримен ёвузлик кучларининг тимсоли сифатида кўрсатилади ва эзгулик худоси мадҳ этилади. Чунки фақат угина кишиларга бахт-саодатга эриштиради, камолат сари етаклайди.

Шунга кўра “Авесто” да илгари сурилган, “эзгу сўз, эзгу фикр ва эзгу амал” ғояси моҳиятан ахлоқий қоида, тамойилларки, булар ҳар бир кишини ана шу ғоя асосида яшашга йўналтиради.

Бу ўринда “Авесто” дан қуйидаги истибоҳни келтириб ўтамоғимиз: “Яқин кишисига меҳрибон бўлиш, муҳтожлик ва хавф—хатар остида қолганда кўмаклашиш, ёвузликка қарши, кишилар бахт-саодати учун фаол курашига шайлик, ҳамма билан аҳил ва тотувликда, ўз маслакдош биродарлари билан дўстлик ва ҳамжиҳатликда яшашга интилиш эзгу амалдир.

Инсон ўз фикр–хаёлида бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим, чунки бундай ҳасадда у киши яхши ниятини йўқотади, бурч ва адолатни унутади ва ножўя ҳаракат қилади.

“Авесто”да инсоннинг ахлоқсизлигини ёвузлик, ёмонликка қўл уруши учун ҳам олдиндан жазо бўлиши ва у дунёда бундай кишиларга бериладиган жазо ҳақида фикр юритилади. Унда келтирилишича, одамзоти ҳаётининг иккинчи даври Зардуштнинг диний ислоҳотлари билан боғлиқ фаолияти бўлиб, у дин ва имон учун беомон курашлар билан характерланади, 3000 йиллик курашлардан сўнг Зардуштнинг фарзанди бошчилигида дунёда осойишталик ва фаровонлик даври юзага келади. Ахриман енгилади. Учинчи даврда қиёмат қойим бошланади ва ўликлар тирилиб, Худо ҳузурига ўз қилмишлари ҳақида ҳисоб бергани боришади. Ҳамма ишлардан воқиф бўлган Худонинг олдига юборилади ва ҳисоб-китоб қилинади. Эзгу амал

билан машғул бўлганлар жаннатга киритилади, ёвуз ишлар билан шуғулланганлар жаҳаннам азобига маҳкум бўладилар.

Шуни таъкидлаш керакки, охирзамон, бу дунё жаннат ва дўзах ҳақидаги ғоя биринчи бўлиб зардуштийлик томонидан илгари сурилган бўлиб, бу кейинчалик барча дунёвий динларнинг асосий ғоясига айланади.

Қадимги давр ахлоқий тафаккури Ҳиндистон, Хитой ва Юнонистонда юксак тараққиёт босқичига кўтарилади. Ведачилик, йўга, жайнчилик, буддачилик, локаята деб аталадиган диний-фалсафий оқимлар қадимги Ҳиндистон ахлоқшунослигининг шанлланишида муҳим роль ўйнайди. Булар орасида ведачилик етакчи оқим ҳисобланади. “Ведалар” диний-фалсафий мазмунга эга бўлган муқаддас битиклар бўлиб, уларда қадимги даврда яшаган маънавий ҳаёти, ижтимоий-иқтисодий ривож, ахлоқий қарашлари ҳақида муҳим маълумотларни ўзида мужассамлаштирган.

Ведачалик таълимотига кўра, жамият тўрт табақага-браҳманлар (қоҳинлар), кштарийлар (ҳарбийлар), ва ишчилар (деҳқонлар, косиблар), шчудрийлар (қуллар). Ва ҳар бир табақа муаян даражадаги туғма ахлоққа эгадирлар. Улар ичида қоҳинлар юксак ахлоққа эга бўлиб, ахлоқан қуллар тубан одамлар ҳисобланади.

Йога, жайнчилик ва баддоҳчилик оқимлари ведачиликдан фарқли равишда ахлоқий фазилатлар туғма бўлмасдан, улар ҳар бир шахснинг ўз-ўзини тарбиялаш, камол топтириш натижасида шаклланади деб тушунтирадилар.

Қайд этилган оқимлар орасида буддоҳчилик етакчи фалсафий-ахлоқий-таълимот бўлиб, у то ҳозирги пайтгача ҳам Ҳиндистон, Хитой, Япония ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчи мавқеини эгаллаб келмоқда. Буддаҳчиликнинг асосчиси Сиддхарийха Гаутама лақаби Будда-санскритча буддаҳа-нурланган милоддан авв. 567-488 й). дирки, у ўз таъминотини ведалар матнлари асосида яратади. Унинг таълимотининг негизини қуйидаги “тўрт олий ҳақиқат” ташкил этади.

5) Бу дунёдаги ҳаёт азоб-укубатлардан иборат.

6) Бу азоб-уқубатларнинг сабаблари бор.

7) Бу сабабларни англаб олиш ва халос бўлиш мумкин.

8) Азоб-уқубатлардан халос бўлиш, уларни бартараф этиш йўллари бор ва уларни билиб олиш мумкин. Ва бунда ахлоқий меъёр ва тамойилларга катъий риоя қилишни ана шундай йўлларида бири деб кўрсатилади. Булар: хар бир киши ёмонлик қилишдан, ёлғон гапиришдан, ўғрилиқ қилишдан, хис-туйғуларга ортиқча берилишдан, сақланиш, маст қилувчи ичкиликлардан ўзини тийиш, турмуш ўртоғига хиёнат қилмаслик, зебу зийнатга берилмаслик.

Хитойдаги ахлоқий тафаккур даочилиқ ва конфуцийлик таълимотлари негизида шаклланади. Даочилиқнинг асосчиси Лао-цзи (милоддан аввал. VI-V асрлар) бўлиб, унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари “Дао де цзин” номли асарида баён этилган. Унинг фикрича, борликда “дао” деб аталадиган, унинг уйғунлигини таъминлаб турадиган объектив қонуният амал қилади. Инсон ҳам ана шу қонуниятга бўйсунди. У ана, шу қонуният тамойилларига амал қилган пайтда ахлоқий комилликка йўл тутди, ундаги барча салбий хислатлар, ахлоқсизликлар даога нисбатан хилоф хатти-ҳаракатларнинг натижасидир.

Конфуцийлик ахлоқий-сиёсий таълимот бўлиб, унинг асосчиси Кун-цзи (Конфуций) – милоддан аввал. 551-479) дир. Унинг ахлоқий қарашлари “Сухбатлар ва мулоҳазалар” (“Лунь юй) китобида афоризм, ҳикматлар шаклида баён этилган

Унинг фикрича инсон тақдирини “Осмон” қонуни белгилайди, одамларнинг табақага бўлиниши, қисматини ўзгартириб бўлмайди. Шу бош кичик каттага, хизматчи хўжайинга бўйсинмоғи, итоат қилмоғи керак. Унинг уқдиришича, “Жен”, “Ли” деб аталадиган самовий ахлоқий-инсонпарварлик қонуниятлари мавжудки, кишилар уларга сўзсиз риоя қилиши зарур.

Ушбу қонуният жамиятда, қуйидаги тамойил бўйича амал қилиниши керак: Император-осмон ўғли, у осмон остидагиларнинг барчасига ота. Демак, подшо-подшо, ота-она, мулозим-мулозим, ўғил-ўғил бўлиши даркор.

Кишилар ушбу қонуниятларни ўрганиб, ўзлаштириб олишлари учун ўзининг жамиятдаги ўрни, мавқеи даражасини ва ўз бурчларини яхши билишлари зарур.

Қадимги давр ахлоқий тафаккури тизимлашган илмий-фалсафий билим соҳаси сифатида Юнонистонда шаклланади.

Бунга Сукрот, Афлотун, Арасту, Демокрит каби мутафаккирлар катта ҳисса қўшадилар.

Демокрит (эрам.аввал.460-370)нинг ахлоқий қарашлари асосида ақл инсоннинг маънавияти, ахлоқнинг негизини ташкил этади ва унинг такомили билан киши бахтга эришиши мумкин, деган ғоя ётади. Унингча донолик (ақллилик) ахлоқий фазилатларни, хусусан, яхши фикрлаш, яхши хулқ-атворни ҳосил қилади.

Сукрот (эрам.аввал. 469-399) ахлоқининг негизининг донишмандлик ташкил этади ва у ўзгармас ва мутлақ табиатига эгадир. Донишмандлик эса ўз-ўзини англашдан бошланади. Унинг “куч билимда, ўз-ўзингни бил” каби фикрлари ҳозиргача ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

“Ли” тушунчаси тартиб, бўйисуниши зарур бўлган қоида, деган маъноларни англатади. Тартиб бўлмаса жамият барқарор ривожланмайди. Кишилар бу қоидаларга бўйсунганларида ахлоқий фазилатларга эга бўладилар.

Сукрот ҳам Конфуций каби тартибли умумий қонун қоидаларни ахлоқнинг асоси деб ҳисоблайди. Бунингча “нимаики қонуни бўлса, ўша адолатлидир”. Бу ўз даврида Афинадаги мавжуд тузум қонун қоидаларини қаттиқ танқид остига олган ва шунга кўра унга сиёсий айб қилиб ўлимга ҳукм этилади. Унинг шогирдлари Сукротни ўлимдан қутқариб қолиш йўлини таклиф қилганда, бу унга рози бўлмайди ва суд ҳукмига бўйсинишни айтган.

Сукрот фалсафасининг марказида ахлоқ масалалари туради ва бу масалаларнинг қандай тарзда ҳал қилиниши жамият ҳаёти равнақини белгилайди деб ҳисоблайди.

Афлотун (эрамиздан аввалги 347) нинг ахлоқий қарашларининг фалсафий асоси ғоялари ва жон (рух) тўғрисидаги таълимот ташкил этади. Унинг фикрича, бу оламдаги барча нарса ҳодисалар, ғоялар дунёсининг соясидир. Демак, ахлоқ илоҳий асосга эга. Афлотун давлатни бошқариш, сиёсатни амалга оширишда ахлоқнинг тутган ролини ўзининг ана шу қарашларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради. Унинг бу ҳақидаги қарашлари “давлат”, “сиёсат” каби асарларида баён этилган .

Арасту (эрамиздан аввалги 384-322) биринчилардан бўлиб, ахлоқшуносликни мустақил фан сифатида фалсафадан ажратиб, унинг предмети, вазифаларини белгилаб берган мутафаккирдир. Бу мазкур илм соҳасини амалий фалсафа деб таърифлайди ҳамда уни “этика” деб номлайди.

Арасту ихтиёр эркинлигини ахлоқ тизилмасининг асоси таркибий қисми деб кўрсатади. Шунингдек Афлотундан фарқли равишда ахлоқни руҳнинг хусусияти эмас, балки тафаккур билан бевосита ихтиёр эркинлиги натижасида ҳосил қилинадиган фазилати талқин қилади. Арасту инсон ўз маънавий баркамоллигига ўзида ана шунндай фазилатни шакллантириш билан эришади, деб ҳисоблайди. У бу ҳақида шундай деб ёзади: “маънавий баркамол инсон ақл билан фазилат бирлигида амал қиладиган кишидир. Фазилат инсонни қўлга киритган сифатидир”.***

Ўрта асрларда ахлоқий тафаккур мусулмон шарқида юксак тараққиёт даражасига кўтарилган. Агар Фарб-Оврўпада бу даврда турғунлик-схоластика ҳукм сурган бўлса, бу минтақада, хусусан Марказий Осиёда уйғониш даври юз беради. Бу даврда ахлоқшунослик машшойийунлик (арастучилик) ва тасаввуф фалсафий-диний таълимотлари ривожланадилар. Беруний, Фаробий, ибн Сино, Ибн Рушдлар, Арасту таълимотини ривожлантирган ва ахлоқшунослик масалаларини ана шу йўналишда талқин қилган мутафаккирлардир.

Абу Наср Форобий (873-950)нинг ахлоқий қарашлари унинг “Фозил одамлар шаҳари”, “Шаҳарни идора этиш китоби”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола” каби асарларда баён этилган. Форобийнинг қарашича

ахлоқий Камолотга эришиши инсоннинг ўз қўлидадир. Бунга эса тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаши орқали эришилади. Барча халқлар бахтга эришиш учун бир-бирлари билан, ҳамкорлик муносабатида бўлишлари керак деб кўрсатади файласуф. Бахт, унинг талқинича, табиат ҳақидаги билимларни ўзлаштиришдир.

Абу Райхон Беруний 973-1048 ҳар қандай билимлар инсоннинг ахлоқий камолотга хизмат қилиш кераклигини у “бурч” “номус”, “яхшилик ва ёмонлик”, “адолат”, “виждон” мезонли тушунчаларни ана шу нуқтаи назардан туриб талқин қилади. Унинг ана шу ахлоқий қарашлари “Ҳиндистон”, “Жавохирот” асарларида ўз аксини топган.

Абу Али ибн Сино (980-1037) ахлоқий қарашлари “Саломон ва Ибсол ҳақида қисса”, “Зафарнома”, “Рисолат ат-Тайёр”, “Аксам аль умум ал ақлини” асарларида баён этилган.

Ибн Сино ахлоқий фазилатларни тарбия маҳсули деб ҳисоблайди. Унингча, камлотга интилиш яхшиликдир. Савол жавоб тарзида ёзилган “Зафарнома” номли пандномасида яхшилик қуйидагича тавсифланади.

“- Яхшиларнинг яхшилиги нимада? Деди: - Хоксорлик, беминнат саховат ҳамда мукофот таъма қилинмаган хизматида”³

Фаробий, ибн Синонинг фалсафий-ахлоқий қарашлари араб файласуфи Ибн Рушд (1126-1198) томонидан ривожлантирилади. Унинг ахлоқшуносликка оид қарашлари “Таҳофут ут-таҳофут” асарида баён этилган бўлиб, бунда у ихтиёр эркинлиги масаласи устида фикр юритилади. Унингча, инсон хулқ-атвори билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар азалдан белгилаб қўйилмайди, у ихтиёр эркинлигига эгадир. Бундай эркинликни инкор этиш яратувчининг моҳиятига зиддир, зотан инсоннинг ахлоққа зид хатти-ҳаракатларини тақдири азал битиклари деб бўлмайди. Илло ўз бандаларига ёмонлик соғиниши, уларни ёвузликка бошлаш яратувчининг атрибутларига кирмайди.

³ Абу Али ибн Сино. Зафарнома. Самарканд, “Сўғдиёна”, 1993, 10-бет.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқда тасаввуф диний-фалсафий таълимот VIII аср боши ва IX аср бошларида Марказий Осиёга кенг ёйила бошлайди ва у Абдухолиқ, Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро каби бир қатор машҳур мутасаввулар томонидан ўзига хос маънавий-ахлоқий таълимот сифатида ривожлантирилади.

Аҳмад Яссавий (тахм. 1103-1166) ахлоқий қарашларини теран фалсафийлик билан йўғрилган “Девони ҳикмат” номли ўғит-пандномасида баён этади. Унингча, Худога-Ҳақиқат, Эзгулик тимсолига эришиш учун нима хизмат қилса, уларнинг барчаси ахлоқий фазилатлардир.

Тасаввуфнинг Яссавия йўналиши унинг номи билан аталиб келинади.

Абдухолиқ Ғиждувоний (1103-1220) инсонни маънавий ахлоқий комиликка олиб боровчи йўллар (рашҳа)ларни ишлаб чиқади ва булар кейинчалик нақшбандия тариқати учун асос бўлиб хизмат қилади. Ушбу тамойиллар тўртта бўлиб, улар: 1. Ҳуш дар дам: зикр вақтида ҳар бир чиқаётган нафас хушёрлик билан чиқмоғи, ғафлатга тушмаслик лозим, ҳар нафас олиб чиқариш пайтида Аллоҳни зикр қилиш даркор. 2. Назар бар қадам: солиқ тариқат аъзоси қаерда бўлмасин ҳар бир қадамига назар солиши, огоҳ бўлиб юрмоғи лозим. 3. Сафар дар ватан: солиқнинг ёмон одатдан хушхулқликка йўналиши. 4. Хилват дар анжуман: Зоҳиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан бўлиш зарурлиги.

Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) тасаввуфни маънавий-ахлоқий таълимот даражасига кўтарган мутасаввуф. У асос солган Нақшбандия тариқати Маркази Осиё халқларининг маънавий ҳаётидан чуқур ўрин эгаллайдики, бугунги кунда маънавиятимизни шакллантиришда, миллий мафкурамизни кишилар қалбига сингдиришда ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Нақшбандия тариқати А.Ғиждувоний таълимотининг такомилли бўлиб, унинг асосида “Дил ба ёру даст ба кор” (“Кўнгил Худога, қул эса ишда бўсин”) деган диний (илоҳийлик) лик ва дунёвийликни ўзида мужассамлаштирувчи шиор ётади. Мазкур шиорнинг мазмуни шундаки, ахлоқийлик инсоннинг бахт-саодатига йўналтирилган бунёдкорлик ишларида

намоён бўлади ва бундай ахлоқийлик эса илоҳийлик билан йўғрилган бўлиши лозим.

Нажмиддин Кубро (1154-1226)нинг ахлоқий қарашлари “Шархуссунна вал-мисолиҳу”, “Усули асари”, “Фавоинхул-Жамол” номли асарларида баён этилган. Кубровия тариқатининг моҳияти қуйидаги ўнта ахлоқий қоидаларда мужассамлашган: тангрига ўз хоҳиши билан юзлашиш; зуҳд фи дунё-ҳар қандай лаззатдан ўзни тийиш; таваккул-Оллоҳга эътиқод ва бу йўлдан ҳар қандай нопок нарсалардан воз кечиш; қаноат; узлат-хилватни ихтиёр қилиш; мулозамат аз-зикр; таважжуҳ-Худога муҳаббат қўйиш; нафсни енгиш; мушоаба-тафаккур, мушоҳада қила билиш; ризо-Худо хушнудлиги эришиш.

Тасаввуф (нақшбандия) тариқати маънавий-ахлоқий таъминот сифатида Темур ва Темурийлар даврида халқ мафқурасига айланади ва кишиларни мўғул истилосига қарши курашга, бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш учун хизмат қилади. Амир Темурнинг “Куч-адолатда” деган шиори мазмуни нақшбандия тариқатининг “Дил ба ёру даст ба қор” тамойили билан йўғрилган эди. Темурийлар даврида Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби ижодкорлар нақшбандия тариқати тамойиллари асосида ижод қиладилар ва унинг ғояларини ҳаётга тадбиқ этишда ибрат намуналарини кўрсатадилар.

Абдурахмон Жомий (1414-1492)нинг “Баҳористон” асарида бахт, бурч, яхшилик ва ёмонлик каби ахлоқий мезоний тушунчалар хусусида фикр юритилади.

Алишер Навоий (1441-1501) инсонни олий қадрият деб билади ва бунга ҳар бир киши энг аввало ўзида ахлоқий фазилатларни шакллантириш орқали эришади. Инсон бу дунёга бир марта келар экан, деб уқдиради мутафаккир ўзида ана шундай фазилатларни касб этиб яшамоғи керак:

Камолот касб этким олам уйидин,
Сенга фарз ўлмағой ғамнок чикмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних
Эрур ҳаммомдан нопок чикмоқ.

Унинг “махбуб ул-кулуб” асари бевосита ахлоқий масалаларга бағишланган бўлиб, унда ахлоқий меъёрлар, тамойиллар ўғит, хикматлар тарзида баён этилади.

XV асрдан бошлаб Оврўпада уйғониш даври бошланади ва бу кейинчалик янги-илм фан, маърифатнинг ривожланган даврнинг шаклланишига замин тайёрлайди. Уйғониш давридаги ахлоқий қарашлар гуманизм-инсонпарварлик ғоялари таъсирида ривожланадики, бунга Лоренцо Валла, Никалло Макиавеллар катта ҳисса қўшадилар.

Л.Валла (1407-1457) “Ҳақиқий ва ёлғон эзгулик”, “Ихтиёр эркинлиги ҳақида” номли асарида барча жонзотларнинг табиатан ўзини асрашга ва изтиробдан қочишга интилишини таъкидлайди ва буни ўзининг ахлоқий қарашига асос қилиб олади. У муҳаббат, ихтиёр эркинлиги масалаларини ана шундай биологик қарашидан келиб чиққан ҳолда тавсифлайди. Унингча, муҳаббат лаззатга ўхшаш ҳиссий идрок этишдир, ихтиёр эркинлиги эса ҳар бир кишининг яхши яшаш учун интилиши ва ёмонликдан қочишидир.

М.Макиавелли (1469-1577) ахлоқшунослик масалаларини дин, сиёсат билан бевосита боғлиқ тарзда талқин қилади. Унинг бундай қарашлари “Подшоҳ”, “Тин Ливейнинг биринчи декадаси” асарларида баён этилади.

И. Кант ва Г.Гегеллар янги давр ахлоқшунослиги ривожига катта ҳисса қўшган немис мумтоз фалсафасининг намояндаларидир.

И.Кант (1724-1804)нинг ахлоқий қарашлари ундан кейинги давр ахлоқшунослигига катта таъсир кўрсатади. У “қатъий имериатив” (“мутлақ буйруқ”) ёки “ахлоқнинг олтин қоида”си деган ном олган ғояни илгари сурадики, унга мувофиқ мазкур буйруқ (империтив) хатти-ҳаракатнинг мазмунига боғлиқ бўлмаган ҳолда хулқ-атворнинг ялпи умумий қонунини бўладиган қоидага амал қилишни талаб этади.

Мазкур қоиданинг муҳим талаби: бу “ ... фақат шундай қоидага мувофиқ ҳаракат қилки, унга амал қилиш баробарида унинг энг умумий қонун бўлиб қолишини хохлаб қолишинг мумкин бўлсин”⁴.

⁴ Кант И. Соч. В. 6 Т. – М., 1965, Т. 4, с. 260.

Кантнинг фикрича, инсоннинг табиий майллари иродага таъсир ўтказди ва айти пайтда ирода эркин ақл ёрдамида ўрнатилган қонунга бўйсунди. Бу ахлоқий мажбурият-амр сифатида катъий императив-мутлақ буйруқ мавқеига эгадир. Ва шундан келиб чиққан ҳолда ахлоқийликнинг мезони адолатдир, деб ҳисоблайди файласуф.

Кантнинг ахлоқий қарашлари унинг “Хулқлар метофизикаси”, “Ахлоқ метафизикаси” асарларида ўз аксини топган.

В.Гегель (1770-1831) ахлоқшунослик масалаларини ҳуқуқ, сиёсат билан боғлиқ тарзда талқин қилади. Унинг ахлоқий императив ҳақидаги қарашни шундай: “Қонунлар ҳаракат қилмайди, балки фақат инсон ҳаракат қилади”.

У черковнинг таркидунёчилик ахлоқига қарши чиқади ва ҳар қандай фазилат “Ҳузур-ҳаловат бахш этса, шунчалик саодатга элтади”, деб ҳисоблайди.

Энг янги давр ахлоқшунослиги бевосита шу давр фалсафий фикри учун хос бўлган иррационализм (лот. Irrationalis-ғайри ақлий) услуби таъсирида ривожланади. Экзистенциячилик, прагматизм, позитивизм, рухий таҳлил каби ахлоқий йўналишлар ана шундай услубий таъсир натижасида шу даврда юзага келади.

Экзистенциячилик (лот. Existentialia-мавжудлик) XX аср ахлоқшунослигидаги етакчи йўналишдир. Мазкур таълимотда кишининг ҳар лаҳзада ҳаёт ва ўлим оралиғида кечадиган ички кечинмалари мавжудлиги асосий масала сифати олиб қаралади. Ушбу таълимот немис файласуфи Карл Ясперс (1883-1969) томонидан илгари сурилади ва ундан кейинчалик фашизмнинг ғоявий қуроли, мафкураси сифатида фойдаланилади. Чунки Ясперс инсондаги зўрлик, шавқатсизликка мойил биологик жиҳатларни унинг маънавий-ахлоқий жавобгарликдан озод ҳолатдаги мавжудлиги тарзида талқин қилади. Кейинчалик экзистенциализмга франциялик Жон Пол Сартр (1905-69) томонидан гуманизм руҳи сингдирилади.

Прагматизм АҚШ да юзага келган бўлиб, унинг намоёндалари (Ч.Пирс, Ж.Дьюн) ахлоқий меъёрлар, нормалар кишининг фойдали фаолияти талабларига бўйсинади, деган қарашни илгари сурадилар. Шунга кўра, деб ҳисоблайди улар, ахлоқ киши хатти-ҳаракатлари, феъл атворларининг нормалари эмас, балки унинг истак ва ниятларидир. Ва улар ҳар бир кишининг ўз хоҳиши, ўз мақсади бор бўлгани учун уларда шунга мувофик ўзи учун нима яхши ва нима ёмон эканлигини аниқлашга ёрдам берувчи ахлоқий меъёри, ўлчовлари бўлади.

Рухий таҳлил таълимотининг асосчиси австриялик психолог Зигмунд Фрейд (1856-1939) бўлиб, у ахлоқий масалаларни киши рухиятида муҳим мавзени эгалловчи онгсизлик Фрейднинг фикрича, инсон шахси учта-Ид, Эго, Суперэго компоментларининг ўзаро бирлигидан ташкил топади. Ҳолати орқали талқин қилади. (Ид) Фрейднинг фикрича, онгсизлик инсон шахси таркибидаги Марказий компонентдирки, у инсон танасининг ички эҳтиёжидан келиб чиқади. Онгсизликда ҳеч қандай замон таъсири бўлмайди ва унда ҳеч қандай яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам йўқ, у ахлоқий меъёрларга бўйсинмайди.

Инсон шахси таркибидаги Эго ва Суперэго компоментлари бевосита Ид билан боғлиқдир. Эго Ид негизида, Суперэго эса Эго заминида вужудга келади. Шахсдаги барча ахлоқий меъёрлар, хулқ-атвор талабалари Суперэго компоментида мужассамлашади ва маънавий ахлоқий тақиқлар қатламини ҳосил қилади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Оврўпа Шарқ Мамлакатларида рўй берган ижтимоий-сиёсий, маданий ўзгаришлар турли йўллар билан Тркистон ҳаётида ҳам кириб кела бошлайди. Бу даврда Россия Чоризми 1870 йилга келиб Қўқон хонлигини босиб олади ва Бухоро ҳамда Хива хонликларини вассалига айлантиради. Туркистон халқларининг чоризм мустамлакачилигига қарши кураши-маърифатчилик ҳаракати юзага келади. Мазкур ҳаракат янги тараққиёт, илм-маърифатга чақирувчи, миллатни уйғотувчи куч сифатида майдонга келади. Аста-секин маърифатчилик

харакатидан жаидчилик ўсиб чиқади. Ва у таълим-тарбия янгича мактаб, маориф тизимини йўлга қўйиш масалаларини кун тартибига қўяди. Бу даврда Аҳмад Дониш, Бердақ, Абай, Абдулла, Авлоний каби маърифатпарварлар етишиб чиқади.

Аҳмад Дониш (1827-1897) мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни танқид остига олади. Ўз юртининг Оврўпа мамлакатларидан иқтисодий, маданий жиҳатдан орқада, қолишнинг асосий сабабларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.

Унинг фикрича, агар ҳукмдор адолатли юритса, илм-фан, санъатнинг гуллаб-яшнашига йўл очиб берса, мамлакат обод бўлади, халқ фаровонликка эришади. Қорақалпоқ шоири Бердақ (1927-1900) “Ахмоқ подшо”, “Халқ учун”, “Бўлган эмас” каби асарларида ахлоқий меъёрлар, тамойиллар поэтик услубда баён этилади.

Абай Иброҳим Қунанбаев (1845-1904) жамиятдаги барча салбий ходисаларнинг сабаби ахлоқий қоида, талабларга риоя қилмасликдир джб ҳисоблайди. Унинг фикрича, одам боласи онадан ахлоқсиз бўлиб туғилмайди, унинг ахлоқсизлиги тарбиясизлик натижасидир. Абай ҳаё, уят, инсоф, одилликни инсоннинг энг асосий фазилатлари деб кўрсатади. Масалан, у уятни кишининг ор-номуси, ўзининг ярамас хулқиға қарши турувчи ички исёнидир деб тавсифлайди.

Абдулла Авлоний (1848-1734)нинг ахлоқий қарашлари ХХаср бошлари Туркистон ижтимоий-педагогик фикр тараққиётида алоҳида ўрин эгаллайди. У ахлоқий тарбия, илм-маърифат масалаларини шу даврининг талаб, эҳтиёжларидан келиб чиқиб таҳлил қилади ва бунда замонавийлик, дунёвийликни асосий мезон қилиб олади.

Авлоний тарбияни уч турға бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси ва ахлоқий тарбия. Булардан ахлоқий тарбияни шакллантирувчи, мартаба, комилликка кўтарувчи тарбия деб ҳисоблайди. Авлоний мазкур тарбиянинг жамият ва шахс равнақида қандай муҳим рол ўйнашни кўрсатиб беради. Бу борада унинг “Тарбия—биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат,

ё фалокат масаласидир.” Деган фикри ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас, билъакс алоҳида долзарблик этмоқда.

3-мавзу Ахлоқ тузилмаси ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари.

Ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар.

Режа:

1. Ахлоқ тузилмаси: ахлоқий онг ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий муносабатлар. Ахлоқшунослик мезоний тушунчаларининг хусусияти.
2. Муҳаббат-ахлоқшуносликнинг кэнг қамровли мезоний тушунчаси эканлиги.
3. Эзгулик тушунчаси. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик. Адолат, бурч, виждон. Бахт тушунчалари.
4. Ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар.

Таянч иборалар: 1. Ахлоқ тузилмаси, ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий муносабат, муҳаббат, эзгулик, ёвузлик, яхшилик, ёмонлик, адолат, бурч, виждон, бахт, ахлоқий меъёрлар, ахлоқий тамойиллар.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси конституцияси Т., 2005.
2. Каримов И. А. Ҳалоллик ва фидойиллик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., 1994.
3. Каримов И. А. Адолатли жамият сари. Т., 1998.
4. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т., 2000.
5. Умаров Э. У., Загритдиновна Этика. Т., 2005.
6. Оллоёров М. Ахлоқшунослик, эстетика ва мантиқ фанлари таянч атамаларининг изоҳли луғати. С., 2004.

Қўшимча адабиётлар.

1. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т., 1983.
2. Кайковус. Қобуснома. Т., 2006.
3. Абу Райҳон Беруний. Гарвиҳалар. “Жавоҳирот китоби”дан. Т., 1991.
4. Умар Хайём. Рубоийлар. Т., 1991.

5. Воронцов В. Л. Тафаккур гулшани. Т., 1981.

6. Ҳикматлар хазинаси. Т., 1977.

Ўтган маърузамизда кўриб ўтганимиздек ахлоқнинг моҳияти, унинг пайдо бўлиши ва инсон фаолиятининг мотиви, ижтимоий муносабатлар тарзида амал қилиши ахлоқшунослик фанининг асосий масаласи-тадқиқот предмети эканлиги кўриб ўтган эдик.

Ушбу маърузамизнинг мақсди-ана қайд этилган масала хусусида бўлиб , унинг ахлоқшунослик фанида қандай тарзда талқин қилиниши ҳақида муҳокама юритишдир. Шунини таъкидлаш керакки, ахлоқнинг моҳияти фалсафанинг азалий муамоларидан бўлган инсон(одам)нинг моҳияти талқини билан бевосита боғлиқ унга диний ва атеистик-дахрийлик (материалистик) қарашлар мавжуд. Диний қараш ахлоқнинг моҳиятини инсон худо томонидан яратилган олий мавжудот деган умумий қоидадан келиб чиққан ҳолда тушунтиради.

Дахрийлик қарашга кўра эса, инсон табиат тадрижий тараққиётнинг маҳсулидир, бинобарин, ахлоқининг моҳиятини ҳам ана жараён тамойили бўйича англаб олиш мумкин. Мазкур қарашга собиқ иттифоқ давримизга мафкуравий тус берилади, бунга барча табиий фан ютуқларидан унинг мутлақ тарзида кўрсатиш учун фойдаланилди. Хусусан Ч. Дарвин эволюцияси назарияси энг асосий далил сифатида келтирилади. Лекин бунда (мафкура назариячилари) хўш, болиқ органик табиатни ўзи қандай пайдо бўлган?" деган ҳозиргача очиқ қолиб келаётган муаммога кўз юмилади.

Дин Худо инсонни фақат ақлан мукамал қилиб яратганлигини, ахлоқий камолатга эришиши эса унинг ўзининг зиммасига юклатилганлигини эътироф этади. Агар одам Ато ва Момо ҳаво ахлоқан мукамал бўлганларида эди, Шайтон қутқусига учиб тақиқланган дарахт мевасини емаган бунинг учун Аршдан ҳайдаб чиқарилмаган бўлурди.

Инсонлар то ҳозиргача ҳам уни ахлоқсизликка бошлаган Шайтон қутқусидан қутилаолган эмас, чунки қачонлардир Шайтон вужудига кириб олишга муваффақ бўлган.

Диний талқиндаги ушбу фикрни Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов "Одам ва шайтон" шеърида қуйидагича ифодалайди;

"Шайтон Одам Атоси

Йўлдан урдим сени мудом,

Азоб бердим жонингга,

Мен ғалаба қилдим охир

Кирдим энди қонингга!

Коинотга сукут чўкди,

Пирпиради юлдузлар,

Шундан буён ўтди қанча

Йиллар кеча-кундузлар

Кўрдик қанча шайтонликни,

Қанча шайтон инсонни,

Чиқарилмай оворамиз

Қонимиздан шайтонни.

(Жаҳон адабиёти журнали март, 2006, 54-бет)

Мухтасар қилиб айтганда, динда ахлоқ инсонга худо томонидан инъом этилган неъмат деб эмас, балки, ўз-ўзини тарбиялаш, камол топтириш жараёнида шаклланадиган олий фазилат сифатида талқин қилинади. Ва шунга кўра ахлоқ моҳиятининг диний талқини ахлоқшуносликнинг амалий фалсафа тарзидаги мақсад ва вазифаларин амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Ахлоқнинг моҳияти, унинг шахс фаолияти, ижтимоий муносабатлар мақоматида амал қилиши ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов моҳияти орқали англашилади.

Ихтиёр эркинлиги тушунчаси кэнг маънода инсоннинг ўз дунёқараши, эътиқодига муваофиқ хатти-ҳаракатининг мақсадини тазийиқсиз, эркин тарзда белгилаши ва унга йўналтирилган фаолиятини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда мазкур тушунча кишининг ўз хатти-ҳаракати, фаолиятида

ахлоқийлик(эзгулик, ёмонлик) танлашни ифодалайди. Ихтиёр эркинлиги туфайли киши ҳар қарашда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади.

Ахлоқий танлов – бу шахснинг муаян ахлоқий меъёрлар тамойилар тизимини эътиқод даражасида англаши ва шунга мувофиқ уни ўз фаолиятининг мақсад, мотиви тарзида қабул қилишдир. Аниқроғи, ахлоқий танлов – шахснинг ахлоқий талаб, қоидаларни ташқи тазийқсиз, ихтиёрий, яъни ўз-ўзига амр қилиши орқали бажаришдир. Масалан бирор кишининг ёнғин ичида қолган ёш болани қутқариши унинг ахлоқий танлов доирасида хатти-ҳаракатидир.

Ихтиёр эркинлиги тушунчаси кэнг маънода инсоннинг ўз дунёқараши, эътиқодига мувофиқ хатти-ҳаракатининг мақсадини тазйиксиз, эркин тарзда белгилаши ва унга йўналтирган фаолиятини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда мазкур тушунча кишининг ўз ҳати-ҳаракати, фаолиятида ахлоқийлик (эзгулик, яхшилик) ва ахлоқсизлик(ёвузлик, ёмонлик) танлашни ифодалайди. Ихтиёр эркинлиги туфайли киши ҳар қадамда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади.

Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов ахлоқнинг муаян тузилма мақоматида шахс ва жамият маънавий ҳаётининг таркибий қисми сифатида амал қилишини белгилайди. Шунга кўра ахлоқ тузилмаси-бу ахлоқнинг ижтимоий муносабатлар шаклида амал қилишдир.

Ахлоқ тузилмаси қуйидаги таркибий қисмдан иборат: ахлоқий онг, ахлоқий ҳис этиш, ахлоқий муносабат.(фаолият).

Ахлоқий онг—ижтимоий онг шакли бўлиб, кишиларнинг хулқи одобига таалукли талаб, меъёр, тамойилларининг моҳиятини англаши ва улар ҳақидаги қараши, тасаввурнинг мажмуидир.

Ахлоқий онгда воқелик қонун-қоидалар тарзида эмас, балки ихтиёр эркинлигига асосланган ижтимоий норма, тамойиллар сифатида акс эттирилади. Шу боис мазкур онг жамият маънавий ҳаёт тизимининг таркибий қисми ҳисобланади.

Ахлоқий онг ақлий билиш билан бевосита боғлиқ бўлиб, ахлоқий ҳиссиёт орқали амал қилади.

Ахлоқий ҳиссиёт –шахснинг ахлоқий талаб меъёрлар доирасида ўз-ўзини хис қилишдир. Шунга кўра мазкур ҳиссиёт типи ахлоқий онгнинг ихтиёр эркинлиги тарзидаги шакли ҳисобланади. Ахлоқий ҳиссиёт шафқат, ачиниш, ҳамдардлик, уялиш-хаё, тавба-таззару ҳолатларида намоён бўлади. Ахлоқий ҳиссиёт ахлоқий онг (англаш)нинг ахлоқий муносабат(фаолиятга) мотиви-сабабига асосланишининг зарурий шартидир. (Зотан киши ачиниш, ҳамдардлик ҳиссиётини тўйганда яхшиликка қўл уради).

Ахлоқий муносабат (фаолият) ахлоқ тузилмасининг амал қилиши, яъни ахлоқий онг ва ахлоқий ҳиссиётнинг киши ҳатти-ҳаракатлари тарзида рўёбга чиқиши жараёнидир. Киши ахлоқий талаб, тамойилларни яхши англаган, ўзлаштирган бўлиши, лекин уларнинг мазмуни унинг фаолиятининг мотивига айланмаган бўлиши мумкин. Фақат ахлоқий ҳиссиёт билан “тўйинган” муносабатлар доирасидагина ахлоқий талаб, тамойиллар шахс ҳатти-ҳаракатларида реаллашади. Шунга кўра ахлоқий муносабатлар кишилар ўртасидаги ўзаро ҳамда уларнинг жамиятга бўлган муносабатида намоён бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, мазкур муносабат ахлоқий тамойил, меъёрларнинг киши фаолиятининг барча соҳаларида амал қилиш жараёнидир.

Кишининг ахлоқийлик даражаси унинг ахлоқий тамойил, талабларни қай даражада англаши, ўзлаштирганлиги билан эмас, балки уларга кундалик турмушда, касбий фаолиятида ички эътиқод даражасида амал қилиши билан белгиланади.

Ахлоқ тузилмаси ўз функциясини билиш босқичларини ўтовчи муайян мезоний тушунчалар (категориялар) тизими орқали амалга оширади.

Маълумки, ҳар бир фан ўзининг муаян мезоний тушунчалари (категория)ларига эгаки, улар ўрганилаётган соҳа моҳиятини билиш усули босқичлари вазифасини ўтайди. Шунингдек ахлоқшунослик фанининг предмети ҳам муаян мезоний тушунчалар мазмуни орқали тадқиқ қилинади.

Ахлоқшунослик фани мезоний тушунчалари ўзига хос бўлиб, бу мазкур фаннинг предмети, билан белгиланади. Чунки фан тушунчаларида тадқиқ қилинаётган соҳанинг энг муҳим жиҳатлари акс этади. Шунга кўра ахлоқшунослик мезоний тушунчаларнинг қуйидаги икки хусусиятини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) баҳовий қадриятлилик табиатига эгаллиги; 2) улар мазмунининг ҳиссий билиш орқали англашилиши.

Ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари нисбий, қутбли характерга эга бўлиб, уларнинг бирининг мазмуни орқали англашилади. Булар : Муҳаббат (нафрат), эзгулик(ёвузлик), яхшилик(ёмонлик), адолат(адолатсизлик), бурч, номус(беномус), виждон(виждонсизлик), бахт(бебахтлик). Шунга кўра мазкур тушунчалар ахлоқнинг моҳиятини очиқ бериб қолмасдан, айти пайтда шахс ва жамият маънавий ҳаёт учун ҳам мезон вазифасини ўтайди.

Муҳаббат—кэнг қамровли мезоний тушунча бўлиб, у бошқа барча ахлоқий тушунчаларнинг жавҳар субстанцияси ҳисобланади. Муҳаббат бу кэнг маънода шундай олий туйғуки, унинг асосида инсонларнинг ўзаро муносабатида маънавий-руҳий яқинлашишлари шаклланади.

Муҳаббат инсоннинг биосоциал мавжудот сифатидаги хусусиятидир. Бунда унинг ўз аждод, зотини давом эттириш билан боғлиқ эротик(юнонча-жинсий)-табiiй–биологик ҳис-туйғусини ҳамда ўзига ва ўзгалар муносабатида шаклланадиган ижтимоий(социал) ҳис-туйғусини ажратабилмоқ зарур. Ўзбек тилида эротик ҳис-туйғу “севги”, “ишқ”, кейингиси эса ”меҳр”, “муҳаббат” тушунча(сўз)ларида ифодаланади.

Инсондаги эротик ҳис-туйғу ижтимоий ҳис-туйғу азмига бўйсунгандагина, тана ва руҳ уйғунлашиб, юксак ҳис-туйғу-муҳаббат юз кўрсатади.

Улуғ бобокалонимиз Ибн Сино “Ишқ рисоласи” асарида ҳайвоний(эротик) ҳиссиёт онгга бўйсунмагунча инсон севгини соф ишқ-илоҳий, яъни юксак ҳис-туйғу-муҳаббат даражасига кўтарилмаслигини таъкидлайди.⁵

⁵ Қаранг: Ибн Сина. Трактаты о любви. Т., 1976, с. 63-64.

Муҳаббатнинг объекти фалсафий-эстетик мазмунга эга бўлган, моҳияти Эзгулик билан англашиладиган Гўзалликдир, субъекти эса уни идрок этувчи, баҳоловчи, ундан маънавий-руҳий лаззатланиш қобилиятига эга бўлган шахсдир.

Тасаввуф таълимоти ғояси асосини ана шу талқиндаги муҳаббат ташкил этилганлиги учун у халқимиз-маънавиятининг таркибий қисми сифатида ҳозиргача яшаб келмоқда. Тасаввуф фалсафасида муҳаббат(ишқ) ўзида эзгулик, ҳақиқатни мужассамлантирувчи мутлақ гўзаллик тимсолидаги Худонинг илоҳий сиймосидан руҳий–маънавий ғизоланиш(лаззатланиш), бу эса унга яқинлашиш, етиши йўли деб талқин қилинади. Тасаввуф таълимоти бундай йўлга кириш инсонни зотан, Худо томонидан яратилган одам зоти сиймосида Худонинг сифати—Гўзаллиги мужасамлашгандир.

“Тасаввуфни лўнда қилиб айтганда,-деб ёзади адабиётшунос олим Н. Комилов,-муҳаббат ҳақидаги илм дейиш мумкин. Чунки тасаввуф илоҳий маърифатни эгаллаш, Аллоҳнинг сифат ва усуллари орқали Унинг зотини билиш ва танишни талаб қилар экан, буни... яширин бир ички туйғу, ботиний басират, яъни муҳаббат воситасида амалга ошириш мумкин деб таълим беради.”⁶

Муҳаббат инсонларнинг инсонийлигини кўрсатувчи фазилатдир. Бу ҳақида Алишер Навоий шундай ёзади:

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасин,

Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин.

Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,

Хусни нетсин кишиким они йўқ.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Президентимиз ташаббуси билан 2004 йилни мамалакатимизда меҳр-мурувват йили деб белгиланганлигида катта ахлоқий фалсафий маъно бордур.

Муҳаббатнинг объекти Эзгуликдир, зотан киши ўзгаларда меҳр-муҳаббат ҳис-туйғусини тўймасдан эзгуликка қўл урмайди. “Эзгуликни нафрат ёки

⁶ Н. Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., ”Ёзувчи”, 1996, 48-49-бетлар.

адоват билан қилиб бўлмайди, деб ёзади инглиз санъатшуноси Жон Рескин, у фақат муҳаббатдан туғилади.

Эзгулик мезоний тушунчасида тарихий шаклланган ахлоқий идеал яъни комил инсон, мукамал(адолатли) жамият ҳақидаги тасаввур, қарашлар ва унга етишишига, рўёбга чиқаришга бўлган саъи-ҳаракатлар ифодаланади.

Эзгулик инсоннинг асл моҳияти Ҳақиқат, Гўзаллик парадигма тамойиллари орқали англашилади. Эзгуликка хизмат қилмайдиган ҳар қандай билим, назария қадриятига, қимматга эга эмас. Бунга истаганча мисоллар келтириш мумкин. Масалан, қирғин-барот қуролларини кашф этилиши, уларнинг такомиллаштиришга қаратилган илмий тадқиқотлар ва бошқалар.

Эзгуликнинг олий қадрият тарзидаги моҳияти мутлақ мукамаллик— Ҳақиқат, Гўзаллик тимсоли бўлган Худо сифатларида намоён бўлади. Шунинг учун барча дунёвий динларда Худо инсонларни эзгуликка бошловчи зот сифатида талқин қилинади.

Зардуштлиликда Ахурамазда “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” ўзида мужассамлаштирган ана шундай зотдир.

Эзгулик инсонларнинг улуғворлик даражасидаги, яъни оддий ўлчовлар доирасига сиғмайдиган фаолиятларида намоён бўлади. Эл-юрт манфаати, мақсадларини ўзиникидан устун қўядиган ва бу йўлда фидойилик кўрсатадиган кишиларнинг бунёдкорлик, яратувчилик, фаолиятлари эзгулик ўлчови билан баҳоланилади.

Ёвузлик эзгуликнинг муқобили бўлиб мазкур тушунчада инсоннинг ижтимоий миқёсидаги тубанлик, пасткаш саъи-ҳаракатлар ифодаланади. Шунга кўра бундай саъи-ҳаракатлар жамият, инсониятга келтирган кулфат, талофатлар миқёси билан ўлчанади. Масалан, Ҳитлер, Сталин каби шахсларнинг қилмишлари ва бугунги кундаги халқаро терроризм ҳомийларининг қилмишлари ана шу тушунча билан номланади.

Нима учун кишилар ёвузликка қўл урадилар, ёвузлик кучлими ёки эзгулик, деган саволлар барча даврларда мутафаккирлар, файласуфларни уйлантириб келган ва ҳозирда ҳам кун тартибидан тушмаган азалий ва бош масала

ҳисобланади. Немис файласуфи А. Шопэнгауэрнинг фикрича, “Оламда эзгулик кўпроқми ёки ёвузлик, деган савол хусусидаги баҳс ортиқчадир. Чунки ёвузликнинг мавжудлигининг ўзи ёвузлик ҳеч қачон барҳам топмайди, ҳеч қачон унинг билан бирга ва кейин ҳам яшовчи эзгулик билан баҳамти бўлиб бараварлашмайди. Зотан “Минг бор ҳузурланиш биттагина азобга арзимайди”⁷

Яхшилик ва **ёмонлик** тушунчалари кўпинча эзгулик ва ёвузлик билан бир маънода қўлланилади. Лекин мазкур жуфт тушунчалар бир-биридан мазмунан фарқ қилади.

Яхшилик ва ёмонлик конкрет шахснинг кундалик одоб ва хулқиға тааллуқли ижобий ва салбий жиҳатларни ифодалайди. Шунга кўра яхшилик баъзан ёмонликка айланиши мумкин ва аксинча. Лекин эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди. Аини пайтда яхшилик эзгуликка, ёмонлик ёвузликка айланади.

Адолат (арабча “одиллик”) мезоний тушунчасида ҳуқуқий талаб, мажбуриятларнинг ахлоқий тамойил, меъёрларга мувофиқ равишда амал қилишлиғи даражаси ифодаланади. Қадимги юнон файласуфлари Арасту адолатнинг ана шу хусусиятини назарда тутган ҳолда уни “қонунга мувофиқ хулқ” деб таърифлаган эди. Олий қадрият сифатидаги ахлоқий тамойиллар, талаблар ҳуқуқий норма қонун-қоидаларга нисбатан бирламчи, белгиловчи ҳисобланади. Инсонни олий қадрият сифатида баҳоламайдиган ва унга мувофиқ тарзда амал қилмайдиган ҳуқуқий норма, қонун-қоидалар адолатсиздир.. Шунга кўра адолат жамиятни, кишилар ўртасидаги муносабатларни ахлоқий ва ҳуқуқий талабларга мос тарзда тартибга солиб туриш вазифасини ўтайди ва шунга кўра барча ижтимоий ҳагги-ҳаракатлар ана шу мезон билан ўлчанади.

Инсоният аввал – азалдан то ҳозиргача адолатли жамият барпо этиш учун курашиб келган. Айтиш мумкинки, ўтмишдаги барча ижтимоий беқарорлик, инқилобий тўнтаришлар адолат тамойилларининг ҳуқуқий-сиёсий қонун-

1.Петрарка. Шопэнгауэр А. Избранные произведения-М.,1992,с.67.

қоидаларга нисбатан бирламчи, белгиловчилиги қонуниятига амал қилмаслик, унинг бузилишининг натижасида рўй беради. Мисол тариқасида 1917 Россияда октябрь тўнтаришини олиб қарайлик. Бу вақтдаги мамлакатдаги амалдаги ҳуқуқий қонун-қоидалар, яъни Чор Россияси давлатининг қонунлари инсонни олий қадрият сифатида қарашни талаб этувчи ахлоқий тамойилларга зид эдики, бунинг натижаси ўлароқ мамлакат миқёсида адолатсизлик авж олади. Ва бундан Ленин бошлиқ большевиклар устакорлик билан фойдаланадилар. Олий қадрият сифатидаги ҳақ-ҳуқуқлари меҳнат аҳлини ишчи(пролетариат, деҳқонларни) ҳукуматга қарши оёққа турғизади.

Бугунги кунда мамлакатимизда барпо этилаётган демократик давлат юксак умуминсоний ахлоқий тамойилларга асосланади. “Биз шунчаки демократик давлат қуришга интиляпмиз. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиш мумкин”.⁸ Президентимизнинг ушбу фикрида адолат тамойиллари сиёсий-ҳуқуқий қонун-қоидаларга нисбатан белгиловчилиги ва мазкур қонуниятга амал қилиш бугун мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг асосий омили эканлиги ҳақидаги ғоя ўз ифодасини топган.

Тарихан шаклланган қатъий ахлоқий талаблар мажмуи ва уларнинг кишилар томонидан бажарилиши билан боғлиқ ҳатти-ҳаракатлар **бурч** тушунчасида ифодаланади. Бурчнинг икки жиҳати мавжуд: ригоризм(лот. ригор-қатъий)-сўзсиз бажариладиган қоидалар ва деонтология(лот.дсонтос-лозим)-бажарилиши керак бўлган талаблар.

Биринчи жиҳатига ҳуқуқий қонун-қоидалар билан мустаҳкамланган мажбуриятли аҳамиятга молик ахлоқий талаблар киради. Масалан; ҳарбийлар, шифокорларнинг қасамёди ва бош. Ушбу турлардаги бурчларнинг бузилиши муаян моддалар бўйича жинойт деб белгиланади.

⁸ И. А. Каримов. Адолатли жамият сари. Т.,1998, 10-б.

Деонтология-ахлоқий талабларнинг ихтиёр эркинлиги бўйича бажариладиган бурчдир. Масалан; кишининг Ватан, эл-юрт олдидаги ва бош. шу каби бурчлари.

Қайд этилган бурчнинг ҳар икки жиҳати бир-бирини тақозо этади, улар киши фаолиятида ўзаро бирликда амал қилади. Чунки бурчнинг бажарилиши кишидан ўз касбий вазифасини фақат мажбурият тарзида (ригоризм) эмас, балки ахлоқий (деонтология) танлов орқали бажарилишни талаб этади. Масалан, аскар ҳарбий қасамёдни фақат унга нисбатан юклатилган ҳарбий—сўзсиз бажарилиши талаб этиладиган қоида-вазифа-деб эмас, балки ахлоқий тамойиллар сифатида бажармоғи керак. Ва шундай ҳолдагина у ўз бурчини том маънодаги ватан ҳимоячиси даражасида бажаради.

Шундай қилиб, **бурч** – бу муаян ахлоқий меъёр ва тамойилларнинг бажарилишни талаб қиладиган вазифа, мажбурият бўлиб, бу кишидан унга нисбатан виждонан муносабатда бўлишни тақозо этади.

Шунга кўра бурчнинг ахлоқий танлов даражасида бажарилиши виждон билан бевосита боғлиқдир.

Виждон кэнг мазмунга эга ахлоқий тушунча бўлиб, унда шахснинг ўз бурчини англаши, унинг адо этилишини ихтиёр эркинлиги, эътиқод даражасида назорат қилиш қобилияти ифодаланади. Виждон шахснинг ўз хатти-ҳаракатларини олий кадриятли ахлоқ нормалари, хусусан, бурч талабларидан туриб баҳолаши ва уни адо этишидир. Шунга кўра айтиш мумкинки, виждон ахлоқий амр, мажбуриятларнинг ахлоқий танлов доирасида бажарилишига бўлган маънавий-руҳий маъсулиятидир. Виждон юксак ахлоқий ҳиссиёт уят туйғуси билан боғлиқ ботиний-руҳий ўз-ўзини англаш, ўз-ўзига бўлган муносабатдир. Немис файласуфи виждоннинг бундай хусусиятини назарда тутган ҳолда, уни дилда яшайдиган қонундир, деб таърифлайди.

Агар кимда-ким ана шу қонун соҳиби бўлса, улар устидан ҳукм чиқарувчиси ҳакам бўлади. Шу боис виждон азобидан қочиб қутилиб бўлмайди ва бу энг олий жазо ҳисобланади.

Диний таълимотга кўра виждон (иймон)да Худо тажаллиси . намоён бўлади. Шунга кўра иймон Худо ва инсон ўртасида боғловчи вазифасини ўтайди. Бунда Худо инсоният иймонининг тимсоли сифатида талқин қилинади.

Виждон талаблари – ижтимоий нормаларининг моҳиятини ўзида ифодалайди. Баъзан улар ўртасида ички зиддият юзага келади. Бунинг сабаби жамият қонунлари ижтимоий нормаларнинг эскирганлиги, тор мафкуравий йўналишга эга эканлиги билан изоҳланади. Виждон ижтимоий миқёсда юксак ахлоқий қадриятлиликни ифодалайди ва шунга кўра у жамият талаблари – ижтимоий нормаларга нисбатан белгиловчидир.

Ўзининг хатти-ҳаракатларини маънавий ўлчовда баҳолай билмоқ ва ўз гуноҳларини хотиралаб улар устидан ҳукм чиқармоқ виждонлиликнинг мезонидир. “Виждон ҳам аслида гуноҳни маънавий жиҳатдан баҳолаш билан уйғунлашиб кетган хотирадир, - деб ёзади таниқли рус маданиятшунос олими, академик Дмитрий Лихачёв,- агар қилинган гуноҳ хотирада сақланиб қолмаган бўлса, уни муҳокама этиб, баҳолаб бўлмайди.Хотирасиз виждон йўқ”.⁹

Бурч виждон тушунчаларининг мазмуни орқали англашиладиган тушунча “номус” тушунчасидир.

Номус тушунчаси дастлаб Рим станклар мактаби вакиллари Сенека, Марк Аврелий томонидан фалсафий жиҳатдан талқин қилинади. Улар номусни инсоннинг кадр-қийматини кўрсатувчи фазилат деб ҳисоблайдилар.

Номус тушунчасида инсоннинг олий қадрият сифатидаги ўз кадр-қийматини англаб етиши ва буни сақлаш, эъзозлашга қаратилган хатти-ҳаракати ифодаланади. Инсон учун жон қанчалик кадрли азиз бўлса, номус ундан ҳам қимматлироқдир. Зотан, номус учун киши керак бўлса, жонидан ҳам кечади.

Ор-номусдан ажралиб яшаш –бу тирик ҳолдаги ўлимдир.

Номус кишининг индивудуал кадр-қиймати билан боғлиқ бўлиш баробарида ижтимоий характерга эга. Унда шахснинг жамият, миллати,

⁹ Д. Лихачёв. “Ўйлар” китобидан //Жаҳон адабиёти -2006 й.,март сони, 107 б.

Ватани олдидаги бурчини англаши ва бу йўлдаги фидоийлиги ифодаланади. Бундай фидоийлик эса виждон амрига бўйсунди. Шунга кўра номусни ташқи виждонни эса ички, ботиний номус(А. Шопэнгауэр), деб аталади.

Бугунги кунда жамиятимиз аъзоларида ўзликни англаш, миллий ғурур, Ватан туйғуси каби хислатларни уларда ор-номус ахлоқий фазилатларни камол топтириш орқали шакллантириш мумкин.

Юқорида кўриб ўтганимиз мезоний тушунчалар билан биргаликда яна бир қатор муаммовийлик табиатига эга бўлган ахлоқий тушунчалар мавжуд. Булар; ахлоқий идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси. Мазкур тушунчаларнинг муаммовийлик хусусияти шу билан изоҳланадики, уларнинг мазмуни то ҳозиргача фалсафада тўлиқ ўз ечимини топмаган инсон муаммосининг талқини билан боғлиқдир.

Ахлоқий идеал тушунчасида ахлоқий фазилатларни ўзида мужассамлантирадиган комил инсон ва мукамал (адолатли) жамият ҳақидаги тасаввур, орзу ва унга етишишга бўлган интилиш ифодаланади.

Комил инсон, одил подшоҳ, ҳар бир кишининг мақсад, манфаатларини ўзида мужассамлантирувчи жамият ҳақидаги қарашлар, тасаввурлар мажмуи-ахлоқий идеалдир. Мазкур идеал ахлоқий онг шакли бўлиб, унда орзу қилинган комил инсон, мукамал жамият мавжуд имжтимоий талаб (социал норма), мақсад ва манфаатлар мезонидан туриб баҳоланилади.

Ахлоқий идеал эстетик, диний, ижтимоий-сиёсий идеаллар тарзида номоён бўлади ва ижтимоий – йўналтирувчилик, уюштирувчилик вазифаларини ўтайди.

Бугунги кунда истиқлол ғоясининг асосий тамойили- комил инсонни камол топтириш вазифаси кишиларда, хусусан ёшларда ахлоқий идеални шакллантиришни талаб этади.

Бахт ахлоқшуносликдаги энг бахсли мавзу. Мазкур масалага хилма-хил қарашлар бўлиб, турлича таърифлар берилади. Бу ўринда поляк файласуфи В. Татаркевичнинг “Ҳеч ким бахтнинг нималигини аниқ билмайди” дэган сўзини келтириш кифоя.

Бахт ҳақида турфа қарашларнинг сабаби шундаки, уни ҳар бир киши ўз шахсий манфаат мақсадлардан келиб чиққани ҳолда талқин қилади, тушунади. Чунки бировга бахт бўлиб кўринган нарса бошқа киши учун аҳамиятсиз бўлиши мумкин ва аксинча.

Барча даврларда файласуфлар бахт(бахти ёрликнинг) ҳамма учун умумийликни(мезоний) аниқлашга ҳаракат қилиб келганлар. Масалан француз файласуфи Клод Адрион Гельвеций(1715-1771) фақат билим – маърифат тараққиёти бахт(бахтлилик)нинг умумий жиҳати деб кўрсатади.

Чунки, унингча, маърифат эзгуликка элтувчи йўлдирки, бусиз бахт йўқ.”Маърифатли ҳукмдор (кирол)лар,-деб ёзади у бирдан-бир реал лаззатланишни кишиларга яхшилик қилишда, эзгуликда кўрадилар. Маърифатланган ва яхши бошқариладиган кишилар ўзгаларни бахтли қилганлари ҳолда бахтли бўладилар”.¹⁰

То ҳозирги вақтгача ҳам файласуфлар бахтнинг умумий жиҳати-мезони боасида яқдил фикрга келиша олган эмаслар. Шунга кўра ахлоқий бахт тушунчаси талқинига нисбатан қуйдаги тўрт хил қарашни ажратиб кўрсатиш мумкин.

1. Бахтни таъриф бериб бўлмайди.
2. Бахт-ўзига хос хиссиёт, кўтаринки роҳатланиш, ҳузурланиш ҳолати
3. Бахт-бу мавҳумот ва у ҳақиқатда мавжуд эмас.
4. Бахт воқеликда бўлиши мумкин.(Ушбу қарашлар ҳақида батафсил қаранг: Э.У. Умаров. Ф.Б. Загиртдиновна Этика. Т.2005, 85-86-бетлар).

Бизнинг бахт тушунчасининг мазмун-моҳияти унинг муқобили бахтсизлик билан таққослаш орқали англашилади.

Халқимизда “Ёмонни кўрмай яхшининг кимлигини билмайсан”, деган нақл борки, уни бахтга нисбатан бериб бахтсизликни билмасдан бахтнинг нималигини билмайсан” деб айтиш мумкин.

Бахтсизликни қуйдаги белгилари билан тавсифлаш мумкин: турмушдан ёлчимаганлик, кулфат, ғам-ғусса, дард-алам, рўшносизлик, омадсизлик, толесизлик.¹¹

Бахтсизлик киши бошига жамиятдаги муаян муҳит, шарт-шароитлари билан заруран шартланган ҳолда рўй берадиган ҳодисадир. Бахтсизлик бу тасодифий ҳодиса эмас, балки заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир. Шунга кўра бахтсизлик муқобилиги бахт тушунчаси кэнг маънода жамият ва шахс эҳтиёж манфаатларининг ўзаро уйғунлиги қондирилиши ва бунинг натижаси ўлароқ кишининг ҳаётдан лаззатланиб яшаши ҳолатини ифодалайди. Бошқача қилиб

¹⁰ Гельвеций Клод Адриан-Счастье. М.,1978, с.158-159.

¹¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. М.,”Рус тили нашриёти,1981, 85-б.

айтганда, бахт-бу инсоннинг ҳаётдан, турмушдан лаззатланиб, ундан тўласинча мамнун бўлиб яшашидир.

Ҳаётнинг маъноси муаммовий тушунча бўлиб, унда инсоннинг ўзлигини англаган ҳолда яшаш, умр ўтказишнинг мақсадини танлови ва уни рўйёбга чиқариш йўлидаги фаоллиги ифодаланади. Ҳаётнинг маъноси тушунчасининг мазмунини “киши нима учун дунёга келади ва нима учун яшайди?”-дэган азалий фалсафий савол ташкил этадики, барча даврларда файласуф, мутафаккирлар унга жавоб ахтарганлар. Бу ўринда Умар Хайёмнинг қуйидаги рубоийси характерлидир:

Бу беҳабар дил ҳам тегди-ку жонга,

Ситамидан жоним келди фиғонга.

Оламга барибир бору йўқлигим,

Бас, мен нима учун келдим жаҳонга.

“Ҳаётнинг маъноси” тушунчаси фалсафий мазмунга эга бўлиб, у қуйидаги икки жиҳатга эга; дунёқараш ва психологик. Унинг дунёқараш жиҳатида шахснинг индивидуаллашган қарашлари, мақсадлари мажмуи орқали намоён бўладиган унинг дунёга ва ўзининг борлиғига бўлган муносабати ифодаланади.

Психологик жиҳати эса шахснинг ахлоқий ҳиссиёти билан боғлиқ руҳий-ботиний кўрсатмаси(установка) ифодаланади. Мазкур жиҳат назарий мазмун даражасида шахс дунёқараш жиҳатининг унинг ахлоқий фаолияти мотивига айланишида муҳим омил вазифасини ўтайди.

8. **Ахлоқий тамойиллар** ахлоқий онг шакли бўлиб улар қонун-қоидаларнинг умумлашган, жамият томонидан шахсга қўйиладиган ижтимоий норма талаблар тарзида намоён бўлиш усуллари дир. Шунга кўра ахлоқий тамойиллар ижтимоий умуминсоний характер-мазмунга эгадирларки, улар ирқи, миллати, мазҳаби турлича бўлган кишилар учун бирдек умумий-талаблар ҳисобланади. Ва мазкур тамойиллар инсоннинг олий қадрият сифатидаги моҳиятини белгилайдиган жиҳатлар тарзида намоён бўлади. Булар: инсонпарварлик, жумардлик, эркесварлик, ватанпарварлик, тинчликпарварлик.

Инсонпарварлик – ахлоқий тамойиллар тизимидаги марказий қисм бўлиб, унда инсоннинг том маънодаги моҳиятини белгиловчи ахлоқий фазилатидир. Инсоннинг инсонга олий кадрият сифатида муносабатда бўлиши инсонпарварликнинг муҳим белгисидир.

Зардуштийлик таълимотининг муқаддас китоби “Авесто”да инсонга ана шу тарзда муносабатда бўлиш эзгуликнинг ибтидосидир деган ғоя қизил ип бўлиб сингдирилган. Шунингдек 3-4 минг йил аввал Сомир(Шумер) миҳхатларида ҳам ана шу ғоя қайд этилган.

Шунга кўра айтиш мумкинки, инсонпарварлик(гуманизм)ғояси, кўпгина мавжуд илмий адабиётларда қайд этилганидек, Оврўпадаги Уйғониш даврида эмас, балки Шарқда ахлоқий таълимот сифатида юзага келгандир.

Жувонмардлик(жувонмардлик)-инсонпарварликнинг ўзига хос тарзда намоён бўлишидир. Жумардлик асосан Шарқ, хусусан, бизнинг фазилат ҳисобланади. Араб сайёҳи Ибн Батута(ХИИИ аср) “сафарнома”асарида шундай ёзади: “Мен дунёни кезиб, бундай одамлар (жувонмардлик)дан кўра эзгу ниятли ва эзгу халқли кишиларни кўрмадим. Шероз ва Исфаҳон аҳолиси, гарчи ўзларини жувонмардларга ўхшасалар-да, аммо улар(янги Хоразм мовароуннаҳр жавонмардлари) ғариб ва мусофирларни сийлаш ва меҳмондўстликда улардан баланд турадилар. Бизда жувонмардлик йўлини тутганларни қадимда “футувват аҳли”, деб атаганлар. “Футувват” сўзи луғавий маъноси “ёшлик” деган маъносини ифодалайди. Хусайн Воиз Кошифий (ХВ аср)”Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати”(Мазкур китоб Н. Комилов таржимасида 1994 й. Чоп этилган) китобида футувватнинг асосий учта мартабаси (хусусияти)ни кўрсатади:1)саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик; 2) сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-кудрат, қаҳру-ғазабдан пок тутиш; 3) ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш, барчага мурувват кўрсатиш в эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик.

ХВИИИ асрда келиб оврўпад индивидуализм (эгоизм) нинг кучайиши билан шарқона жумардликнинг ўзига хос йўналиши –альтуризм(франц.алтруисме лот.

алтер-бошқа) дэган ахлоқий таълимот юзага келади. Унинг назариячиларидан бири француз философи, позитивизмнинг асосчиси О.Контдир(1798-1857).

Эркпарварлик ахлоқий тамойилида инсоннинг ўз қадр-қиймати, ва озод, эркин яшаш мақсади йўлидаги саъи-ҳаракатлари ифодаланади. Эркпарварлик ғояси у ёки бу мамлакат, миллат халқининг бошқа давлат, миллат томонидан истило қилиниши, шунингдек илк таталитар жамият типининг шаклланиш давридан бошлаб юзага келади.

Мамлакат учун энг оғир, машъум кулфат-мустамлакалик, миллат, халқ учун қарамлик қилишдир. Тарихда бўлиб ўтган деярли барча урушлар истилочилик ва ундан озод бўлиш йўлидаги жангу жадаллардир.

Истиклол, эркинликдан мамлакат, юрт учун олий неъмат йўқ. Буни теран англаган халқ, унинг йўлбошчилари унга эришиш учун ўз ҳаётларини бағишлаганлар. Спитамен, Жалолидин Мангуберди, Тохир Малик, Амир Темур каби сиймолари мангуликка дахлдордир.

Адолат қонунлари амал қиладиган жамиятда шахс эркинлиги бўлади. Юнон файласуфи Цицерон ўз вақтида “Адолат, ҳақиқат ғояси билан иш кўргувчи жамият эркинликнинг чинакам масканидир” ёзган эди. Том маънодаги эркинлик кишининг ўзлигини англашида, мустақил фикрлашида намоён бўлади. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: “Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги ҳар қандай иқтисодий ёки сиёсий қарамликдан кўра даҳшатлидир”.¹²

Қўлга киритилган мустақиллигимизни эркпарварлик тамойиллари асосида теран англаб олмоғимиз зарур.

Ватанпарварлик, миллатпарварлик-ахлоқий тамойиллар бўлиб, уларда кишининг энг юксак туйғуси-ўз Ватанига, миллати, халқига бўлган муҳаббати ифодаланади. Зотан, муҳаббат бобидаги барча олий туйғу, ҳиссиётларимиз “Ватан” дэган сўзда мужассамлашгандир.(Цицерон)

Ватанпарварлик, миллатпарварлик ижтимоий моҳиятга эга бўлса-да, улар конкрет шахс хатти-ҳаракатларига намоён бўлади. Киши учун битта гуноҳ кечирилмайди-бу Ватанга хиёнат қилишдир.

¹² . И. А. Каримов. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Тафаккур”журнали, 1998№2.,4-б.

Ватан таркини бир нафас айлама,

Яна ранжу ғурбат ҳавас айлама, деб ўғит беради-бобомиз Алишер Навоий.

Ватанпарварлик-миллатпарварлик тамойиллининг ўзига хос тарзидаги намоён бўлиш шаклидир. Ўз миллати(“миллат” арабча-халқ) билан маънавий рухий бирликда бўлган кишигина миллатпарвар бўла олади. Миллатпарварлик кишининг ўзи мансуб бўлган халқ маданияти, тили, анъана, урф-одатларини қадрлашида, уларга содиқлигида ифодаланади. Бундай хислатни кишиларнинг хусусан, ёшларимизда бугунги кунда мамлакатимизда демократия ниқобида кириб келаётган миллатимиз менталитетига ёт мафкурадан ҳимоя қилишда муҳим аҳамият касб этади. Аммо миллатпарварлик умуминсоний кадриятларга муносабат, инсонпарварлик тамойилли мезони билан ўлчанади. Буни инобатга олмаслик миллатпарварликни миллатчилик, миллатпарастликка олиб келади.

Ахлоқий меъёрлар-киши одобининг дастлабки талаблари бўлиб, улар ахлоқий тамойиллар амал қилишининг зарурий шартидир. Улар кишиларнинг ўзига бўлган муносабати, талабида кечадиган хатти-харакатларда намоён бўлади. Шу маънода ахлоқий меъёрлар ахлоқий қонун-қоидаларининг киши фаолиятининг ички сабаби(мотиви)га айланишининг бошланғич талаблари ҳисобланади. Булар: ростгўйлик, ҳалоллик, камтарлик, хушмуомалалик, камтарлик, сахийлик.

Ростгўйлик кишининг ҳақиқатга нисбатан бўлган ахлоқий танловидир. Ростгўй кишигина ҳақни ноҳақ, ноҳақни ҳақ демайди. Шундай кишигина яхшилик, эзгулик йўлини тутди. Гуноҳнинг боши ёлғондир. Алишер Навоий бу ҳақида шундай ёзади:”Сўзнинг ёлғондан ёмонроқ тури йўқдир. Кимки ёлғон сўзни бировга тўнкагай, ўз қора юзини ёғга бўлайди. Озгина ёлғон ҳам улуғ гуноҳдир, озгина заҳар ҳам ҳалок қилувчидир”.¹³

Хушмуомалалик-киши хулқининг муҳим жиҳати бўлиб, тавозеллиги, ҳалим(мулойим табиатли)лилигида намоён бўлади. Хушмуомалалик кишининг бошқалар билан бўладиган муносабатидаги зарур талаб ҳисобланади. Агар шундай ўхшатиш жоиз бўлса, кишини яхши либос қанчалик чиройли, хушрўй

¹³ Алишер Навоий Махбуб ул-кулуб”(қалблар севгилиси”) Т.,1983.,72-73-б.

кўрсатса, хушмуомалик ҳам уни шунчалик жозибадор қилиб кўрсатади. Алишер Навоий хушмуомаликни шундай тавсифлайди:”Ҳилм(мулойим табиатлик) инсон вужудининг хушманзара мевалик боғидир ва одамийлик оламининг жавоҳирга бой тоғидир. Юмшоқ кўнгилилик-ҳодисалар тўла дэнгиздаги кишилик кэмасининг лангари деса бўлади ва инсоният қадрини ўлчайдиган тарозининг тошига тэнглаштирса бўлади.”¹⁴

Камтарлик кишининг ўзи ва ўзгалар қадрини англаши ва баҳолай билиши асосидаги фазилатидир. Халқимиз орасида “Камтарга камол”, “Ўз қадрини билмаган ўзгани қадрини қайдан билсин”, “Ўзингни эр билмаган, ўзгани шер бил” каби кэнг тарқалган нақллар кишидаги ана шу фазилат ҳақидадир. Такаббурлик камтарликнинг муқобили худпарастликдир. Алишер Навоий худпарастликнинг учта феъл-атворини ажратиб кўрсатади. 1) Ўзига бино кўйишлик. Худбиннинг ҳар бир қилган иши ўзига яхши кўринади, 2) ўзини бошқалардан устун кўйиши; 3) ҳақнинг амрига бўйсунмаслик. Такаббурлик шайтон иши. Шу боис мутафаккир шоир: “Худпарастликдан бутпарастлик яхшироқдир”,¹⁵ деб уқтиради.

Ахлоқий тамойил ва меъёрлар ахлоқ тузилмасининг маънавият таркибий қисми тарзида амал қилишининг зарурий шартларидир.

Хулоса қилиб айтганда, ахлоқий мезоний тушунчалар, тамойил ва меъёрлар ахлоқнинг маънавият ўзаги сифатидаги табиатини белгилайдиган жиҳатлар бўлиб ҳисобланади.

3-мавзу. Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари.

Режа:

¹⁴ Алишер Навоий. Махбуб-ул кулуб. Т.,1983,65-б.

¹⁵ Ўша жойда. 57-59-б.

1. Оила маънавий-ижтимоий муҳит сифатида. Никоҳ ахлоқий муносабат эканлиги. Фуқаролик жамияти оила билан давлат ўртасидаги ўзига хос босқич эканлиги. Давлат мустақиллиги тушунчасининг ахлоқий талқини.
2. Ахлоқий маданият ва касбий одоб. Муомала одоби, этикет. Касбий одобнинг ахлоқий маданият тузилмасидан ўрни.
3. Шахс ахлоқий тарбияси. Замонавий ахлоқий тамойил, восита йўллари.

Авваламбор оила микро маънавий маскан бўлиб, у қандай ташкил топса, шаклланса, жамият ҳам шундай тараққий этади. Шу маънода оила жамият тизимининг таркибий қисмики, айти пайтда унинг ўзи ҳам макрооиладир. Инсон ана шу микро маънавий-маскан муҳитида вояга етади ва унда ахлоқий фазилатлар эгаси камол топади.

Оила инсониятнинг цивилизация босқичига асосий омил вазифасини ўтайди. Тарих, қадимшунослик (археология) фанларининг кўрсатишича инсоният маълум давр мобайнида оиласиз даврни бошидан кечирган.

Оиланинг тарихан шаклланиши жараёнида инсоннинг табиий-биологик жиҳати, муносабатлари ахлоқий талаб, нормалар асосида ижтимоийлашади. Ва бунинг натижаси ўлароқ ижтимоий характерга эга бўлган эр-хотинлик, ота-она, қариндошлик ташкилот-давлат шаклланади. Оиланинг бундай хусусиятига биринчилардан бўлиб қадимги юнон файласуфи Афлотун эътиборини қаратган ва давлат оилаларнинг ўзаро бирлашиши натижасида юзага келади деб тушунтиради.¹⁶

Оиланинг жамиятда ижтимоий-маънавий муҳит сифатида юзага келиши унинг қуйидаги учта жиҳатлари ўзида мужасамлаштиришлиги билан изоҳланади. Айти пайтда улар унинг асосий вазифаси ҳам саналади. Булар: 1) никоҳ; 2) оилавий мулк ва унга эгалик қилиш; 3) Фарзанд тарбияси. Никоҳ оила тизимининг негизи ҳисобланади.

Оила ва никоҳ турли даражадаги ижтимоий тузилмаларидир. Оила кишиларнинг табиий-биологик(жинсий муносабатлар, уй-рўзғор юритиш,

¹⁶ Қаранг; Платон. Законы //Соч. В-3 т.-М.,1972 т.3. с.148-150.

фарзанд кўриш), ҳуқуқий-маънавий муносабатларга (севги-муҳаббат, масъулият, бурч, виждон ва ҳ.) асосланган бирликдир.

Никоҳ эса оиланинг фақат ҳуқуқий асоси бўлиб, оила бошлиқларининг бир-бирлари ва жамият олдига ахлоқий ва ҳуқуқий бурч мажбуриятларини, масъулиятини белгилайди. Шунга кўра унинг моҳиятан ижтимоий-маънавий ходиса тарздаги мақомати белгиловчи жиҳатдир.

Никоҳ-бу икки жинсдаги кишининг ихтиёр эркинлигига асосланган оила қуришларига берилган фатводир.

Тарих, қадимшунослик, этнография фанларининг кўрсатишича, никоҳ кишилиқ жамиятининг цивилизация томон тадрижий ривожланиб бориши жараёнида такомиллашиб борган.

Никоҳнинг дастлабки шакли – экзогамия, яъни никоҳ бўлиб, унинг ўзи ҳам қуйидаги шаклларда – бочқичлар бўйича оддийдан мураккабга қараб ўзгариб боради. Булар: 1) **полигамия** (кўпникоҳлик); 2) **полигиния** (кўпхотинлиқ); 3) **полиандрия** (кўпэрлиқ).

Уруғчиликни пайдо бўлиши билан кўпникоҳлиқ (полигамия) юзага келади, яқин қариндошлар ўртасида жинсий муносабат-алоқада бўлишни табу.. тақиқларнинг юзага келиши билан изоҳланади.

Полигиния – эркак кишининг чегараланган миқдордаги аёллар билан полиандрия эса аёл кишининг чегараланган, бир қанча эркаклар билан никоҳли иттифоқидир.

Никоҳ бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқий ва ахлоқий жиҳатларни ўз ичига олади. Булар; ҳуқуқий, ахлоқий, диний жиҳатлар. Ҳуқуқий томондан, социал норма, талаблар мажмуи билан шартланган бўладики, улар муайян қонун-қоидаларда мустаҳкамланган бўлади. Масалан унинг шартларидан энг муҳими–никоҳга қирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари (йигитлар 18 ёш, қизлар 17 ёшдан никоҳ тузиш ҳуқуқига эга). Шунингдек никоҳнинг давлат томонидан расмий рўйхатга қайд этилиши оилада эр-хотиннинг ҳуқуқларига доир талаблар унинг ҳуқуқий жиҳати ҳисобланади. Никоҳнинг ҳуқуқий жиҳати унинг ахлоқий

жихатини заруран тақозо этади-ушбу жихатлар уйғунлашган пайтдагина қурилган оила мустаҳкам бўлади. Оила бузилишларининг асосий сабабларидан бири ҳам ана шу уйғунликнинг бузулиши ҳисобланади.

Никоҳнинг ахлоқий жихати асрлар давомида шаклланган севги-муҳаббат, ор-номус, бурч, шарм-ҳаё вафо-каби ахлоқий тамойил, нормалар билан боғлиқдир.

Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, Шарқда хусусан, ўзимизнинг юртимизда аввал-азалдан никоҳнинг ахлоқий жихати устивор ҳисобланган.

Ҳозиргача Ғарб маданияти, демократияси идеаллари жамиятимиз ҳаётига таъсири кучли бўлса-да, оилалар халқимизга хос урф-одат, анъаналар бўйича қурилмоқда. Бунда, айникса, ота-она, маҳалла кўшниларининг фикрлари, иштироки муҳим жихат ҳисобланади. Масалан, ўтказилган социологик тадқиқотлар натижасига кўра, сўровга жалб қилинган, оила қураётган ёш йигит-қизларнинг 83,3 фоизи оила қуриш никоҳдан ўтишда ота-оналарнинг розилиги, оқ фотиҳаси зарур деб ҳисоблайдилар.¹⁷

“Сизнингча, никоҳдан ўтиш ҳақидаги масалани ҳал қилишида маҳалла, яқин кўшниларининг фикрини ҳисобга олиш керакми?” деган саволга эса уларнинг 47,6 фоизи” албатта, керак бу муҳим” деб, 38,8 фоизи” керак жуда зарур бўлган ҳолда” деб жавоб берадилар.¹⁸

Ҳозирги пайтда никоҳнинг ҳуқуқий жихати шариат қоидалари асосида мустаҳкамланади. Бундай ҳолатда ҳар иккала томон розилиги олинади ва диний маросимлар ўтказилади(ислом динида мулла томонидан фотиҳа сураси ўқилади, христиан динида черков олдида ва художўй черков отаси томонидан керакли маросимлар ўтказилади. Мазкур никоҳда ҳам томонлар бир-бирига ҳурмат қилишга, ҳаётнинг аччиқ ва ширин кунларида бирга елкадош бўлишни ўз зиммаларига оладилар.

Никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоқи бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда табиий-эҳтиёжни қондириш биринчи

¹⁷ Қаранг: Раъно Убайдуллаева. Демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуришда миллий менталитетни ҳисобга олиш.//ижтимоий фикр “Инсон ҳуқуқлари. №2(34) 2006, 42-б.

¹⁸ Ўша жойда.

Ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражалидир. Шунинг учун никоҳсиз қурилган оилалар жамият олдида бурч ва маъсулиятсиз яшайдилар ва унда туғилиб вояга етган фарзандлар ҳам етук инсонлар бўлиб шаклланмайдилар.

Оиланинг иккинчи жиҳатини оилавий меросий муносабатлар бу унинг мавжудлиги, мустақиллигини, тинч осойишталиги таъминловчи моддий асос ҳисобланади. У оила аъзоларнинг балки маънавий эҳтиёжларни қондириш, бахтли ҳаёт кечиришларининг муҳим омилдир. Оилавий бойлик, молу-мулк ҳалол меҳнат билан топилган пайтдагина оилада ахлоқий муҳит юзага келади. Оилада асосан эркак киши етакчилик қилади. Оилани бошқариш ва уни моддий жиҳатдан таъминлаш унинг зиммасига юкланади. Аёл киши оилада кўпроқ уй-юмушлари, фарзанд тарбияси билан машғул бўладилар.

Ҳадиси шарифларда: “Оила моддий жиҳатдан қанча фаровон бўлса ҳам, лекин эр-хотин бир-бирларидан маънавий озиқа тополмаса, у энг қашоқ оиладир”, дейилади.

Оиланинг учинчи жиҳати фарзандлар тарбиясидир. Бу ҳар қандай жамиятда ниҳоятда катта жамиятда катта аҳамиятга эга бўлган долзарб масаладир. Оилада асосан аёл кўпроқ фарзанд тарбияси билан машғул бўлса-да, лекин конституциямизнинг 14 боби 64-моддасида ота-она ўз фарзандларини вояга етказишда бирдек маъсулдилар, деб кўрсатилган.

Ота-она фарзандлар тарбияси учун ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий жиҳатдан бирдек жавобгардилар.

Ҳадису шарифларда фарзанднинг ота-она олдидаги қарздорлиги ҳақида шундай дейилади: “Қайси бир мусулмон фарзанди савоб умиди билан эрталаб ота-онасини зиёрат қилса, Оллоҳ таоло унга жаннатдан иккита эшик очади”.

“Ота-оналарнинг кексайган вақтда ҳар иккисини, ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин, ва яна хор бўлсин”. “Ким ота-онасини рози қилса унга

тубо(жаннатдаги дарахт) насиб бўлиб, Оллоҳ таоло унинг умрини зиёда қилади.

Асосий қонунимизнинг “Оила деб аталган 14-бобдаги 64-65-моддаларида оиланинг мавқеи қуйидагича белгиланади. “оила жамиятнинг бир бўғинидир ҳамда жамият ва Давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга”. “Оналик ва болалик Давлат томонидан муҳофаза қилинади”.

Ахлоқий маскан бўлиш оила жамиятини, миллатини ташкил этади. Мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамияти оила ва давлат ўртасидаги муҳим босқичдир. Бунда мазкур фуқаролик жамияти ўзига хос хусусияти унда ахлоқий тамойиллар жамиятнинг ўз-ўзини бошқариш босқичига ўтишнинг асосий омили бўлиб хизмат қилишлиги билан изоҳланади. Бу ўринда Президентимизнинг қуйидаги фикрини эсда олиш мақсадга мувофиқдир: **“ Фуқаролик жамиятининг энг асосий белгиси—бу давлатнинг вазифаси—ваколатларини жамоат ташкилотларига босқичма-босқич ўтказиш орқали фуқароларнинг ижтимоий фаолиятини, сиёсий-ахлоқий маданиятини оширишдан иборатдир.”**¹⁹

Фуқаролик жамияти моҳиятан оила ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг нисбатан уйғунлашган даражадаги жамият тизимидир. Чунки фуқаролик жамиятнинг асосий хусусиятларидан бири бу ўз-ўзини бошқариш(тамойили) ҳисобланадики, бунда ушбу тамойил оила билан бошқарувчи сиёсий ташкилоти бўлган давлат ўртасидаги муносабатни уйғунлаштириш омили бўлиб хизмат қилади.

Ўз-ўзини бошқариш тизимига ўтиш жараёнида давлат функциялари аста-секинлик билан жамоат, нодавлат ташкилотлари зиммасига ўта боради. Ўзбекистон Конституциясининг 105 моддаси ва “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунни 1-моддасига биноан, шаҳар қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинларини –ўзини-ўзи бошқариш деб белгиланадики, улар 2,5 йил муддатга раиси(оқсоқолли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

¹⁹ Халқ сўзи” газетаси, 2004 й. 23 июн.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришда фуқароларга ўз ҳуқуларини рўйёбга чиқаришга кўмаклашадилар, ўз ҳудудларидаги ижтимоий ва ҳўжалик вазифаларини ҳал этиш, оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш, давлат ҳокимияти, бошқарув органлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Президентнинг фармонларини, ҳукуматнинг, халқ депутатлари маҳаллий Кэнгашлари ва ҳакимларнинг қарорларини бажаришда фуқароларни бирлаштирадилар.

Ўзини-ўзи бошқариш тамойили ҳар бир фуқародан жамиятдаги сиёсий-ижтимоий жараёнларда фаол субъект сифатида иштирок этиш билан бирга, улардан ўзида юксак ахлоқий фазилатларни шакллантиришларини талаб қилади. Ушбу вазифани барча тарбия йўналишларида ахлоқий тарбиянинг устувор мавқеи ўзаро бирлик орқали амалга оширилади. Шунга кўра барпо этилаётган жамият мамлакатимизда.. Ғарб мамлакатларидаги фуқаролик жамиятидан ана шу жиҳати билан фарқ қилади. Агар Ғарб мамлакатлари бошқариш тизимида қонунчилик етакчилик қилса, бизда маънавий ахлоқий йўналиш белгиловчи мавқеини эгаллайди.

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этишда давлат бош ислоҳотчи вазифасини ўтайди. Давлат турли-туман бошқарув ва ташкилий институтлар мажмуаси бўлиб, унинг энг муҳим вазифалардан бири-бу жамият ва шахс муносабатларини уйғунлаштиришдирки, буни у энг аввало таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш мукаммалаштириш орқали амалга ошади.

1997 йилдан бошлаб амалга оширилаётган “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” бу соҳадаги асосий ютуқларимиздан бири бўлиб, у халқимизнинг интеллектуал салоҳиятини ошириш билан бирга уларнинг ахлоқий маданиятини шакллантиришга фуқаролик жамиятига мувофиқ келувчи етук кадрлар етиштиришга қаратилгандир.

2. Режадаги иккинчи савол ахлоқий маданият ва касбий одоб масаласи бўлиб, у ахлоқшуносликдаги асосий мавзулардан бири бўлиб ҳисобланади.

Давлат ва фуқаролик жамияти учун хос бўлган жамият ва шахс уйғунлигига муайян даражасини фуқароларнинг ахлоқий маданияти даражаси орқали эришилади. Ахлоқий маданият шахснинг жамият томонидан қабул қилинган, инсонда завқ уйғотувчи тажрибаларнинг ўз ҳаёти фаолиятида амал қилиши, қўллаши, ҳаёт тарзига сингиб бориши, ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига қамраб олади. Шунга кўра ахлоқий маданият умумий маданият тизимининг таркибий қисми бўлиб, шахснинг жамият ахлоқий тажриба, нормаларини эътиқод даражасида ўзлаштириши, хатти-ҳаракатлари, ҳаётининг фаолиятида намоён этиш малака кўникмаларидир. Ахлоқий маданият шахс ва жамият ўртасидаги муносабатлари, уларнинг мақсад манфаатларини уйғунлаштиришнинг омили бўлиб ҳисобланади. Чунки ижтимоий муносабатлар таракқиёти даражаси ахлоқий норма, тамойилларнинг жамият аъзолари томонидан қай даражада ўзлаштирилганлиги билан белгиланади.

Ахлоқий маданият тузилмаси муайян таркибий қисмлардан иборат бўлиб, булар қуйидагилар: 1) муамола одоби; 2) этикет; 3) касбий одоб.

Ижтимоий муносабатлар—бу кишилар ўртасидаги кундалик, турмуш, ишлаб чиқариш жараёнида шаклланадики, бу жараёнда ахлоқий меъёрларга риоя қилиш—муомала одоби муҳим аҳамият касб этади. Шунга кўра муомала одоби ижтимоий характерга эга бўлиб, у моҳиятан шахс ахлоқий маданияти шаклланишининг дастлабки босқичи ҳисобланади.

Муомала одоби кишининг хушмуомалалик, ростгўйлик, камтарлик, ҳалолик каби ахлоқий меъёрларга қай даражада риоя қилиши, турмуш тарзида қўллай билишида намоён бўлади. Халқимиз орасида кэнг тарқалган ҳикмату нақлларда муомала одобининг ана шу жиҳатлари ўз ифодасини топган. Масалан: “Ширин сўз жон озиғи, ёмон сўз-бош қозиғи”, “Яхши топиб гапиради, ёмон-қопиб”, “Тиғ яраш битади, сўз яраси битмайди”, “Дўст ачитиб гапиради, душман-кулдириб” ва бошқ.

Бундай ҳикматларнинг ҳар бирида мужассамлашган фикр минг йиллар давомида кишиларнинг ҳаётининг тажрибасида юзага келган ҳақиқатлардирки,

бунга кўпинча эътибор берилмайди. Ваҳоланки, кишининг ахлоқий-маънавий хислатлари энг аввало муомала маданияти одобида намоён бўлади. Бу ўринда биргина мисол келтириш билан чекланишимиз мумкин. Демак, бир киши берган ваъда бўйича ўз таниши билан келишилган учрашувга атайлаб бормади. Бир қарашда оддий бир ҳол бўлиб кўринган ваъдага вафо қилмаслик аслида ростгўйлик ахлоқий меъёрининг бузилишидирки, бунда киши ўзига нисбатан ишончини йўқотади.

Этикет—бу кишиларнинг ўзаро муносабатига тегишли умумий тарзда қабул қилинган ва риоя қилиниши талаб этиладиган ахлоқий қоидалардир. Шунга кўра у муомила одобининг расмийлашган шаклидирки, у ҳар бир халқнинг урф-одати, хулқ-атвори билан бевосита боғлиқ одоб қоидалари ҳисобланади. Масалан, бизнинг халқимиздаги меҳмондорчилик, дастурхон устида ўтириш – овқатланишнинг одоб қоидалари—этикетлардан (дастурхон тўрида энг катталарнинг ўтириши, овқат ейишни уларнинг бошлаб бериши ва бошқ.)дан Ғарб – Оврўпа халқларнинг бу борадаги этикетлари фарқ қилади. (Бу ўринда Махтумқулининг: “Ҳар йигитнинг аслини билай десангиз, маракада ўтириб туришинг кўринг” деган сўзларини эслаш кифоя).

Бугунги глобаллашув, дунё халқлари маданий алоқаларининг кэнгайиб боришида кишиларимизда, айниқса ёшларимизда миллий қадриятларимизга содиқлик руҳида тарбиялаш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Шунга кўра ёшларимиз миллий этикет кўникмаларини шакллантириш бугунги тарбия тизимининг муҳим вазифаси ҳисобланадики, оила буни амалга оширувчи асосий субъект саналади. Дарҳақиқат, одоб кўникмалари болада ёшлиқдан бевосита ота-онанинг намунавий хатти-ҳаракатлари таъсирида шаклланади. “Қуш уясида кўрганини қилади” деган халқ ҳикматида ана шу оддий ҳақиқат мужассамлашгандир.

Этикет муомала одоби сифатида фақат муайян миллат, халқ муносабатидаги эмас, балки халқаро ижтимоий-сиёсий миқёсида, хусусан, дипломатия соҳасида қабул қилинган қонун-қоидалар тарзида ҳам амал қилади. Бундай қонун қоидалар расмий ҳарактерга эга бўлиб, уларга элчилардан тортиб,

давлат бошлиқларигача бирдай риоя қилиши талаб этилади. Ва уларни бузиш катъиян тақиқланадики, бунга йўл қўйилган ҳолда катта жарима тўланади.(Собиқ шўролар мамлакатининг бошлиғи Н, С, Хрушчев 1962 йилда БМТ ассамблеясида маъруза қилиш этикетини бузганлиги учун унга жарима белгиланган эди).

Касб одоби ахлоқий маданиятнинг моддий ва маънавий ишлаб чиқариш жараёнида амал қилиш шаклидир. Бошқача қилиб айтганда, касб одоби муайян ишлаб чиқариш соҳасида шуғулланувчи шахс–касб эгасининг ўз ижтимоий бурчини ахлоқий норма, меъёрлар мезонидан ўташ маданиятидир. Касб одоби бир-бири билан узвий боғлиқ икки жиҳатни ўз ичига олади: ҳуқуқий ва ахлоқий. Касб эгасининг ўз бурчини жамиятнинг мақсад ва манфаатларига мувофиқ мажбурият доирасида бажариши биринчи жиҳат моҳиятни ифодаласа, иккинчи жиҳатнинг моҳияти эса ихтиёр эркинлиги, ахлоқий танлов асосланишлиги билан изоҳланади. Ва қайд этилган жиҳатлар ўзаро узвий бирликда касб эгаси фаолиятида ахлоқий муносабат тарзида намоён бўлган пайтдагина касб одоби ахлоқий маданиятнинг амал қилиш шакли ҳисобланади. Дарҳақиқат, масалан, **шифокор-врачнинг касб одоби Гиппократга қасамёдини фақат мажбурият доирасида эмас, балки ахлоқий танлов тамойиллари асосида адо этишлигида намоён бўлади.** Шунини таъкидлаш керакки, касб одобида ҳуқуқий жиҳат белгиловчи, устувор томон ҳисобланади. Ва шу боис ҳеч бир табиб, ҳатто ўзининг ашадий душманини ҳам даволамасликка ҳаққи йўқ.

Касб одоби ҳуқуқий ва ахлоқий жиҳатларининг бирлиги тамойили барча касб эгаларига ҳам бирдек таллуқлидир.

Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, касб одоби турли тоифадаги кишилар ўртасидаги ўзаро алоқа муомала одоби бўлиб қолмасдан, айти пайтда унда шахс ва жамият ўртасидаги ижтимоий муносабатлар ифодаланади. Чунки ҳар бир ижтимоий гуруҳ касбий вазифа-бурчларини бажаришига кўра иерархияли, мавқега эгадирларки, бунда уларнинг бири иккинчисига

нисбатан имтиёзли ҳуқуқга эга бўлади. Чунончи, ўқитувчи уқувчига нисбатан, мактаб директори ўқитувчига нисбатан ва ҳ.

Шу жиҳатдан олиб қараганда касб одоби маданияти жамият ва шахс муносабатларини уйғунлаштиришда муҳим мавқени эгаллайдики, бу айниқса бугунги кунда мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этишда муҳим аҳамият касб этади. Зотан бундай жамият ўз моҳиятига кўра ўз-ўзини бошқа тамойилига асосланган тизим бўлиб, бунда фуқароларнинг ахлоқий маданияти устивор мавқени эгаллайди.

3. Ахлоқшунослик, биринчи маърузамизда кўриб ўтганимиздек, амалий фалсафада бўлиб, унинг у ахлоқий билимлар, тамойиллар, меъёрлар, норматалабларни кишиларнинг хатти-харакатига турмуш-тарзи, ҳаётий фаолиятимизга айлантириш масаласи тадқиқи билан шуғуланишлиги билан изоҳланади. Ва бунда мазкур фан бевосита ахлоқий тарбия амалиёти, яъни уни амалга ошириш жараёни билан шуғулланилади, балки мазкур тарбиянинг мақсади, вазифалари ва восита усуллари фалсафий-назарий, тажрибавий-баёний усуллари кўрсатиб беради. Шунга кўра ахлоқшунослик педагогика фани ва тарбия малиёти учун дастуриламалий аҳамиятга эга бўлган илм соҳаси ҳисобланади.

Ахлоқий тарбия умумий тарбия тизимининг, фалсафий тил билан айтганда субстанциявий асосини ташкил этади. Чунки барча тарбия йўналишлари(эстетик, сиёсий-мафкуравий, ҳуқуқий, жисмоний ва ҳ.)нинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишда ахлоқий тарбия асосий восита – омил бўлиб хизмат қилади.

Чунки умуман ҳар қандай тарбиянинг амалий кўриниши, унинг мақсад, вазифаларининг қай даражада реаллашиши шахс ахлоқий тарбияси даражаси билан белгиланади. Ва шунга кўра ахлоқ маънавиятнинг негиз элементи ҳисобланади.

Инсон маънавият соҳиби эканлиги унинг маданияти даражаси билан белгиланади. Шунга кўра шахс ахлоқий тарбияси инсон моҳияти билан боғлиқ азалий фалсафий муамолардан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки барча

тарбия йўналишлари ўзаро бирликда жамият ва шахс маънавиятини шакллантириш учун хизмат қилиб мазкур жараённинг натижаси ахлоқийлик мезонлари билан ўлчанади. Шу боис ахлоқий тарбия масаласига ҳар бир даврда ўта долзарб вазифа сифатида қаралган. Тарихдан маълумки, ахлоқий тарбия Конфуций, Платон, Аристотел, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Аҳмад Юкнакий, Авлоний каби мутафаккирларнинг диққат марказларида бўлган ва улар ўзларининг бу ҳақда ноёб фикрларини мерос қилиб қолдирганлар. Бу ерда ҳар бир аллома фикрига тўхталиш имконияти эга бўлмасда, айримларининг фикрини келтириб ўтамыз. Юнон файласуфи Афлотун(эр. авв.4 аср)нинг фикрича “Тарбия фақат азалдан инсонга берилган фазилатларни шакллантиради, юзага чиқаради, холос. Борди-ю тарбия нотўғри берилса, у ҳолда инсондаги азалий фазилатлар ўзгариши ёки ўчиши мумкин.

Ахлоқий тарбия инсонни комилликка элтувчи йўлларнинг энг асосийси ҳисобланади. Юнон файласуфи Арасту(эр.авв. 4 асрда) “Маънавий баркамол инсон ақл билан фазилат бирлигига амал қиладиган кишидир. Фазилат (ахлоқий-тарбия маҳсули) инсоннинг кўлга киритган сифатидир.”-деб таъкидланган эди. Шунга кўра ахлоқий тарбия шахсни маънавий-руҳий камол топишнинг асосий йўналиши ҳисобланади. Шахсни ахлоқий тарбиялаш мураккаб узлуксиз жараён бўлиб у жамият учун энг долзарб масала ҳисобланади.

Ахлоқий тарбиянинг асосий мақсади маънавий-ахлоқий баркамол шахсни шакллантириш бўлиб, бу ахлоқий норма, тамойил ва меъёрларни ҳар бир кишининг фаолияти, мотиви ҳатти-ҳаракатининг мазмуни, турмуш тарзига айлантириш вазифаси орқали амалга оширилади. Шу маънода ахлоқий тарбия–бу шахснинг ахлоқий маданиятини шакллантиришга қаратилган узлуксиз, тизимли жараёндир.

Мазкур вазифа бир-бирини тақозо этувчи объектив ва субъектив омиллар бирлигида амалга ошади. Жамият маънавий ҳаёти даражаси ахлоқий тарбиянинг объектив шароити–омили ҳисобланади. Мазкур тарбиянинг

субъектив омили эса инсондаги илохий ноёб неъмат ахлоқийликни муайян тамойил восита ва усуллар билан такомиллаштиришга қаратилган мақсадли жараёндир.

Ахлоқий тарбия қуйидаги тамойиллар орқали амалга оширилади:
1) намунавийлик; 2) ўз-ўзини тарбиялаш; 3) узлуксизлик.

Намунавийлик – бу тарбияланувчига ахлоқий меъёрларнинг конкрет шахс фаолиятида қай даражада реаллашганлигини ибрат қилиб кўрсатишдир. Мазкур тамойил айти пайтда тарбиялининг ўзи тарбияланган бўлиши керак деган тамойилга амал қилишни талаб этади.

Намунавийлик тамойили, айниқса, ёшларга оила, мактабларда одоб, хулқ кўникмаларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки болалар табиатан тақлидчи бўладиларки, улар бундай кўникмаларни биринчи галда ўз ота-оналари, ўқитувчиларидан оладилар. Шунинг учун ҳар бир ота-она, педагог ёшларни фақат ўғит, насихат билан бериш билан эмас, балки намунавий хатти-ҳаракати, ўрнатилган кўрсатиш орқали тарбиялаши талаб этилади.

Ўз-ўзини тарбиялаш ахлоқий тарбия жараёнининг фаолият сифатида амал қилишининг ўзига хос шакли ҳисобланади. Ўз-ўзини тарбиялаш – бу кишининг ўз-ўзини англаши, жамиятнинг эҳтиёжи, мақсади мезонидан туриб ўз-ўзига баҳо бериши, ўз-ўзини назорат қилиши асосида кечадиган фаолияти бўлиб, бунда у ўзини шахс сифатида шакллантиради. Шахсда бундай қобилият мақсадга қаратилган тарбия жараёнида шаклланади. Ва бундай тарбия биринчи галда оилада амалга ошириладигани, бунда ота-онанинг фарзандларга намуна кўрсатиши муҳим роль ўйнайди.

Ўз-ўзини тарбиялаш ижобий сифатларини такомиллаштириш ва салбий нуқсонларни тузатишга қаратилган онгли ва мунтазам фаолият деб таърифланади. Лекин, шахсда ўзининг салбий хислатларини тушуниш, уни йўқ қилишга интилиш, яхши фазилатларни ривожлантириш учун ҳаракат қилиш фаолияти ўз-ўзидан вужудга келмайди. Бунинг учун барча тарбиячилар қунт билан ёшларни ўзига нисбатан талабчанлик нуқтаи-назари

билан қараш йўлида талай иш олиб боришлари лозим. Бу ўринда болани кимга ўхшаши ва кимдан ибрат олишига кўмаклашиш зарур. Аммо бу иш буйруқ ёки кўрсатма шаклида эмас балким, фикр-хоҳиш билдириш ёки маслаҳат тарзида амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Танқидий қараш вужудга келмасдан туриб ўз-ўзини тарбиялаш амалга ошмайди. Лекин бошқа кишилардаги камчиликларни танқид қилиш кифоя қилмайди. Балким ўзига нисбатан қаттиқ талабчан бўлиш, ўз камчиликларни англаш ва уларни қунт билан йўқотиш муҳим аҳамиятга моликдир. Ўзига нисбатан талабчан бўлмаслик, ўз нуқсонларини тан олмаслик, худбинликка ва ниҳоят ахлоқий тубанликка олиб боради. Ўз-ўзини тарбиялаш йўлида ижобий натижага эришмоқ учун ёшларда ўз хулқ-атворини тўғри баҳолаш қобилиятини ривожлантириш, ўзи учун маъқул ахлоқий идеал танлаш истагини вужудга келтириш лозим. Бу оқил она тарбия жараёни ва мураббийларнинг шахсий таъсири орқали вужудга келади. Инсонда ўз-ўзини тарбиялаш хусусиятлари кичик ёшда бошланиб, ёши улғайган сари такомиллашиб боради. Хусусан ўсмирлик даврида тақлидчанлик анча ривож топади. Улар ижобий шахслардан ибрат олиш билан бирга баъзан салбий мард, ботирлардан таъсирланиб уларнинг ножўя йўлларида бориб қоладилар. Натижада: манманлик, икки юзламачилик, бағритошлик, ичкиликбозлик, ҳаттоки ўғрилик каби ёмон сифатларни йўқотишга уринадилар. Ўзларидаги салбий ҳаракатларни ижобий фараз қилиб баъзан жиноятлар содир қиладилар. Ўз-ўзини тарбиялаш жараёнини педагогик назоратсиз (стихияли ҳолида) қолдириб бўлмайди. Чунки ёшлар ҳаётий тажриба ва шунингдек ҳуқуқий билимдонлик етишмайди. Унинг устида айрим ўсмирлар ўжарликни принципиалликни деб хато тушуниб ахлоқсизлик даражасига тушунадилар.

Узлуксизлик ахлоқий тарбиянинг муҳим тамойили бўлиб, мазкур тарбиянинг барча йўналишлар билан узвий бирликда ва тарбия субъектларининг (оила тарбия муасасалиги мактаб, олий мактаб, жамоат ташкилотлари)нинг ўзаро алоқадорликда фаолият кўрсатишни тақозо этади.

Ахлоқий тарбиядаги узлуксизлик-тамойили таълим ва тарбия бирлигида амалга ошириладики, бу кўпинча тарбия хусусан, ахлоқий тарбия амалиётида назардан четда қолдирилади.

Ахлоқий тарбия бир қатор воситалар орқали амалга оширилади: Булар; оила, меҳнат, санъат, оммавий ахборот воситалари ва ҳ. Шахс ахлоқий тарбияси аввало оиладан шаклланади. Тўғрироғи, у она қорнидан бошланади деган гап бежиз айтилмаган. Чунки аввало ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак. Ота-она ўзининг ахлоқий фазилатлари билан фарзандига намуна бўла олиши керак. Шунинг учун уларнинг зиммасига катта маъсулият юклангандир.

Ахлоқийлик инсоннинг инсонийлиги унинг ахлоқий тарбия маҳсули бўлган ахлоқий маданиятида ифодаланади. Шунга кўра ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлиб, оила унинг асосий омил – воситаларидан бири ҳисобланади.

Меҳнат ҳам шахсий ахлоқий тарбияловчи муҳим воситаларидан биридир. Инсонни ҳалолликка, покликка ўргатади. Меҳнатга ўрганмаган киши дангаса, лоқайд, беъмани, адолатсиз, мол-дунёга берилувчан, тайёрга-айёр, хасис, пасткаш, такаббур каби иллатлар эгасига айланади.

“Меҳнат инсонни улуғлайди” деган мақолдакатта ҳикмат бор. Ижодий меҳнат инсонни инсон қилиб тарбиялайди, комилликка элтади, сабр тоқатли бардошли қилади. Шунинг учун оила, мактабда болаларни меҳнатга ўргатиш – меҳнат тарбиясини амалга ошириш муҳим долзарб вазифа ҳисобланади.

Санъат ахлоқий тарбия воситалар тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки санъат асарларида ахлоқий мезоний тушунчалар, тамойиллар мазмун-моҳияти бадиий образларда мужассамлашади. Шунга кўра шахсда санъат асарларини эстетик идрок этиш, ундан маънавий-руҳий ғизоланиш қобилиятини шакллантириш ахлоқий тарбиянинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Ва худди мана шу вазифани амалга оширишда ахлоқий ва бадиий-эстетик тарбиянинг мақсад ва вазифалари ўзаро муштараклашади.

Санъат турлари орасида бадий адабиёт алоҳида мавқени эгаллайди. Чунки бадий асарларда ахлоқий эстетик идеаллар, конкрет қаҳрамонлар образида мужассамлантирадики, улардан ўқувчи яшашдан мақсад нима ва қандай яшашмоқ деган азалий ахлоқий саволларга нисбатан жавоб топади.